Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

ШЫН

№ 203 (14925) 1992 чылдың 20, вторник октябрь Солунга ат салган шагы 20.35 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Культура амыдыралында чаа чүүл

САЯН-АЛТАЙ ДЕВИСКЭЭР ТӨВҮ

Тыва Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыштың эртем-шинчилел төвүнге тургузукчу конференция болуп эрткен. Тываның районнарындан тускай чалаткан төлээлер, эртемнин, культураның хоочун ажылдакчылары болгаш өске-даа чалатканнар ооң ажылынга киришкен.

Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы Виктор Васильевич Мартый-оол конференцияны ажыдып тура, чаа культура төвүнүң ажыл-чорудулгазы-биле таныштырылганы кылгаш, чалаткан төлээлерге байыр чедирген. Ооң соонда ол «Хомус» деп бүгү-делегей төвүнүң президентизи, Якутиядан келген төлээ Иван Егорович Алексеевке сөс берген.

Делегейде барык 240 хире янзы-бүрү нация чоннар тускай хомус аялгалыг чурттап чоруур. Хомус — эң-не бурунгу уран чүүл. Ооң эрткен оруу барык 2,5 муң чыл. Ынча хөй чоннуң хомус талазы-биле бүгү-делегей каттыжыышкынының төвүн Хомус аттыг кылдыр адап, кол төвү Якутия болган дээрзин И. Е. Алексеев конференция киржикчилеринге сонуургаткан. Оон ыңай «Хомустуң» зоналайы-биле девискээрлиг төптериниң хуваалдалыг тургустунуп турар ажылдарының чорудулгазын допчулап чугаалаан. Шынап-ла, «Хомустуң» бүгү-делегей төвүнүң девискээри улуг: барыын чүктен эгелээрге, Париж, Вена, Таллинн, Москва, Уфа, Владивосток, Токиога чедир делгем. Ынчаарга ам бо конференцияның кол сорулгазы Саян-Алтай девискээрниң төвүн Кызылга тургузуп, ооң даргазын, тодаргайлаарга, президентизин томуйлаары болур деп, И. Е. Алексеев чугаазын түңнээн.

Дараазында конференцияның төлээлери оон-моон санал-оналын берип, сагыш-сеткилин илереткен. Тываның аас чогаал этнографтыг «Хөөмей» төвүнүң директору Лариса Седенбааловна Артына чүве чугаалааш, хомусчуларның II делегей конгрезиниң ажылынга киржир аас-кежиктиг болганын, аңаа симфониктиг оркестрниң киржилгези-биле хомус аялгазын дыңнааның магадап, тыва чоннуң хомус ойнаар чаңчылын сагынмышаан, Саян-Алтай девискээрлиг төпту Кызылга тургузарын деткип, ооң президентизинге Тываның эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчызы Валентина Юрьевна Сузукейниң кандидатуразын киирерин саналдаан.

Тожуда агиткультбригаданың методизи А. Б. Сагды Саян-Алтай девискээрлиг төпту Кызылга тургузарын, ооң президентизинге В. Ю. Сузукейниң кандидатуразын деткип, хомус ойнаар делегей улустарының каттыжыышкын төвүн Тывага тургузуп албайн, шушпен байдал-биле озалдап турар чөгенчиивиске хомудаан сеткилин илереткен. Ыраккы Бай-Тайгада аас чогаал бөлүүнүң удуртукчузу Раиса Кыргыстың саналын өөренип көөрү күзенчиг. Ол Хомушку Идамчап, Балган Хомушку, Маржымал Ондар ышкаш хоочуннарны Кызылче чалап, оларга чурукчуларга дег, тускай өрээл-бажыңнарны үндүрүп, Тывага ус-тывыш уран чүүл сайзырадыр өөредилгелиг мастерская ажылдарын саналдаан. Эки чүүлдү чон боду деткиир ужурлуг.

Санал-онал берген дыка хөй төлээлер чаңгыс түңнелди үндүрүп. Саян-Алтай девискээрлиг төпту Кызылга тургузуп, ооң президентизинге В. Ю. Сузукейни бадылап томуйлаан. Конференцияның түңнелинде, 1993 чылдың сентябрьның сөөлгү неделязында Тываның найысылалы Кызылга «Хомустуң» бирги бүгү-делегей конференциязын ажыдар деп саналды И. Е. Алексеев киирген.

Кызыл-оол КАЛЫНДҮҮ.
Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыштың эртем-шинчилел төвүнүң улуг редакторы.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧАА БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Улуг-Хем районда Хайыракан дааның чанында чугай өрттедип белеткээр «Кыйыг» биче бүдүрүлге чоокта чаа ажыттынган. Ол ам баштайгы продукциязын берип эгелээн. Ук бүдүрүлгени Каадыр-оол Иргит удуртуп турар. Ол коллектив эки шынарлыг чугайны өрттедип белеткээш, хереглекчилерге сада берген.

Чоокка чедир барык 30 тонна хире чугайны дугуржулга ёзугаар бүдүрүлгелерге, совхозтарга, колхозтарга, хуу кижилерге саткан. Ам база бир улуг печкада чугай дажын салып эгелээн. Ону удавас өрттедир. Ында ажылчыннар Стакай Куулар, Василий Оюу, Василий Танга олар шалыпчы ёзу-биле ажылдап, хүн бүрүде кызымак чоруун көргүзүп турар.

Ук бүдүрүлгени үстүнде ады үнген дөрт кижи садып ап, район чагыргазы-биле керээни чарган. Олар республиканың үлетпүр бүдүрүлгелерин, ажыл-агыйларын, организацияларны, хуу кижилерни чугай-биле хандырар сорулганы боттары мурнунга салган. Каадыр-оол Иргиттиң удуртулгазы-биле ажылчыннар чурттаар бичежек бажыңны кыска үе иштинде кылып апкан.

Моон мурнунда Терлиг-Хаяга турган чугай бүдүрүлгези дүшкен болгай. Ынаар барып чедери берге турганын кым-даа билир боор. Бо биче бүдүрүлге ындыг эвес: чазаглыг орук чанында болгаш чугай сайгарып, садарынга дыка таарымчалыг бооп турар. «Кыйыг» биче бүдүрүлгениң ажылчыннары чер өртээн база төлеп каан. Оларның ажыл-херээ элээн шуудай берген.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

БОТТУГ, ДОРТ ЧУГАА

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, эрткен неделяда Президент Ш. Д. Ооржак Тывада бар бүгү политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң, хөй-нииити организацияларының төлээлекчилерин хүлээп ап, оларның-биле чугаалажырын үргүлчүлээн.

Тыва Республиканың Президентизиниң хүлээп алышкынынга орус дылдыг чурттакчылар ниитилелиниң, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң, «Мемориал» ниитилелдиң, республиканың херээженнер чөвүлелиниң, Тываның аныяктар эвилелиниң, бажың чоктар комитединиң, «Демократтыг Россия» блогунуң, ботдогуннаан Тываның улусчу намының, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ниитилелиниң төлээлекчилери барып чорааннар.

Ындыг хевирлиг доктаамал ужуражыышкыннар болза Президентиниң соңгуулда мурнунда программазының чугула чүүлдериниң бирээзи бооп турар, ынчангаш, ол бодунуң ындыг аазаашкыннарындан ойталавайн турар. Ш. Д. Ооржак ужуражыышкыннарга болган чугааларның үезинде адаттынган партияларның болгаш хөй-нииити организацияларының төлээлериниге мурнунда болгулаан ындыг ужуражыышкыннарның соонда эрткен үеде чугула болуушкуннарның дугайын дыңнаткан, эң чугула айтырыглар талазы-биле бодалдарны илередип солчуруп дилээн. Ол хамыктың мурнунда, хуужудулга чектерин тыпсырынга белеткелдиң канчаар чорup турарының талазы-биле оларның бодалдарының кандыызын база республиканың чурттакчыларының ол чектерни келир үеде чогум канчаар ажыглаарының дугайын сонуургап көрген. Беседа санында-ла кем-херек үүлгедикчилериниң, аргалаашкынының айтырыглары салдынып турган болгаш Тываның Дээди Совединиң сөөлгү сессиязының түңнелдерин анализтээн, ылаңгыя С. К. Токага тураскаалдың салым-хуузунуң болгаш үжен-бежен чылдарның репрессияларын истеп көөрүнүң чорup турарының дугайында айтырыглар салдынып турган.

Ужуражыышкынның киржикчилери чамдык айтырыгларны шиитпирлээриниң талазы-биле шала аңгы-аңгы бодалдыг болган-даа болза, республикага политиктиг быжыг байдалды хандырарының чугулазын билип турарын, амгы үениң бергелерин ажып эртер талазы-биле Президентиге болгаш Чазакка деткимче кылырынга белеткин көргүскеннер.

МАЛЧЫННАРНЫҢ ҮҮЖЕЗИ

Кайы-даа колхоз, совхозтарның малчыннары куу частан эгелээш-ле, келир кышка белеткел ажылдарын чорудуп эгелей бээрлер.

Тургустунга-ла ындыг-ла үр болбаан, ажыл-агый болур «Ак-Даш» совхозтуң Шат хойжу бригадазының малчыннары кышкы «үүжени» белеткеп алганнар. Ол бригадада аныяк малчын Юрий Монгушка удурткан алды кижи составтыг бригаданың кежигүннери Дүңге-Бажы деп черге тарымал сигенниң суггарылгазын ийи удаа чорутканындан, ол сигенниң үнүжү эки болган болгаш дүжүдү чаагай болган.

Ол хойжулар чеди хонуктуң иштинде шалыпкын ажылдааш, 147 тонналың сигенин кезип сараттааш, суур чоогунда чаңгыс черге кажаалай мөөннээннер. Удавас малчыннар белеткеп алган сигенин хуваалда ёзугаар тус-тус коданнарже сөөртүп, түлүм сиген-даа хоратпайн, хайгааралды күштелдирип, хемчээл ёзугаар малга бээрлер.

Дүңге-Бажында тарымал сигенниң ийиги кезиилдезин база чорутан. Оон база-ла багай эвес дүжүт алдынган.

Бораш ОНДАР.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ

Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында дыка хөй автотранспорт бүдүрүлгелери бактаап турганы каттыжыышкыннарның составындан үнгеш, бот-тускайлаң ажылдаар бүдүрүлгелер болу бергилээн. Шак ындыг автотранспорт бүдүрүлгелери каттыжыышкыннардан адырлып чоруур бетинде боттарының арга-шинээзин санап, бот-тускайлаң ажылдап шыдаар, шыдавазын өөренип көрген. Шынап-ла, бот-тускайлаң болу бергеш, боттары акша ажылдап, ону кайы хирени чарыгдаарын боттары баш билир боорга, ында кандыг-даа багай чүве чок. Бодунуң бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг баазазын база социал адырны хөгжүдеринге ол база-ла идиглиг болуру чугаажок. Бот-тускайлаң бүдүрүлге садыг-саарылга кылырда база эптиг. Бүдүрүлге черлеринге, чонга ачы-дуза чедирилгезин калбартырынга база ажыктыг.

Кол-ла чүве хандырылга-даа, организастыг айтырыглар-даа талазы-биле үстүкү черлерден айтышкын манап олурбас. Биригээр чугаалаарга, күзээн черинче чорup, күзээн чериң-биле керээ чарып алгаш, ажылдаар апаар сен. Рыноктуң негелдези-даа ол. Чогум-на ынчангаш дыка хөй бүдүрүлгелер бот-тускайлаң ажылдаарынче шилчип, акционер ниитилелдер, акционер фирмаларже шилчип турар-даа ужуру ол.

«Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының Минусинскиде автотранспорт бүдүрүлгези республиканың улус ажыл-агыйынга херегләэр янзы-бүрү чүъктерни сөөртүп берип турар улуг бүдүрүлге. Бо автотранспорт бүдүрүлгезиниң ачы-дузазын көрүп турар черлер бисте хөй. Автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажыл-ишчи чолаачылары «Тыва автотранс» каттыжыышкынының автобүдүрүлгелериниң аразынга күш-ажылчы маргылдааларга каш удаа шүглүп, мурнакчыларының одуруунга чорup келген. Ынчалза-даа рыноктуң негеп келгени-биле өскээр хөделип, бир янзы ажылдавас болза хоржок-тур деп чүвени билгеш коллектив кежигүннери 1990 чылдың төнчүзүнде хурал эттирген. Бүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизин арендага алгаш, чоорту бо бүдүрүлгени хуужудуп алыр-дыр. Ынчангаш бо дугайында каттыжыышкын-биле керээ чарар деп ол туралга шиитпирлээн. Ынчангаш Минусинскиниң автотранспорт бүдүрүлгези 1991 чылдың эгезинден эгелеп 1992 чылдың ортан үезинге чедир аренда коллективи болуп ажылдап келген.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. «Хуужудулга дугайында» хоойлу хүлээп алдынган соонда коллектив бо айтырыгга база катап эглип келгеш, бүдүрүлгениң кол фондуларын хуужудуп алыр сорулга-биле акционер фирма тургузар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол саналды коллективтиң бүгү кежигүннери деткээн. Хуужудулга талазы-биле ажылчын комиссияны тургускаш, ук комиссияның даргазынга автотранспорт бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Роман Николаевич Ждановту соңгуп алганнар. Хуужудулга талазы-биле белеткел ажылдары ийи ай үргүлчүлээн. Оон түңнелинде, Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле край комитединиң даргазы 1992 чылдың август 27-де автобүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизин хуужудуп алган дугайында херечилелди коллективке тыпсып берген.

Автотранспорт бүдүрүлгезиниң өнчү-хөреңгизиниң ээзи болу бергеш, коллектив кежигүннери оон чүнү чедип алганыл? Бо айтырыгны солуннуң номчукчулары сала бээр магат. Борта мындыг харыыны берип болур. Автобүдүрүлгениң

Автобүдүрүлге акционерлиг фирма апарган

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

өнчү-хөреңгизин хуужудуп алыры база бүдүрүлге коллективиниң кежигүннеринден акционер фирманы тургузары ужур эдерткен чорук эвес-тир. Рынок харылзааларының үе-чадазында бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы канчаар чорутса экил? Бо кол айтырыг. Автобүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизин хуужудуп турар үеде кол фондуларының өртек-үнезин 7 миллион 900 муң рубльге доктааткан турган. Бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң ниити саны 690 кижи. Ынчангаш коллективтиң кежигүн бүрүзүнге 10-12 муң рубль онаажып турар. Кижи бүрүзүнүң үлүү ол хире бооп турар-дыр. Коллектив кежигүннери 1992 чылдың август 27-ден эгелеп автобүдүрүлгениң (ам фирманың) өнчү-хөреңгизиниң бүрүн эргелиг ээзи болу берген.

Рынок харылзааларының берге болгаш нарын үезинде чаа-ла бут кырынга туруп орар фирманың амыдыралчы ажыл-чорудулгазын хандырары коллективтиң мурнунда бо хүннерде туруп турар кол сорулга. Тыва Республикаже чүък сөөртүлгези фирманың бир кол сорулгазы. Республиканың улус ажыл-агыйының хереглелдеринге ажыглаар чүъкту чогуур өй-шаанда сөөртүп чедирер дээш фирманың чолаачылары кызымак ажылдап келгенин моон адаанда сан-чурагайлар боду-ла чугаалай бээр. Бүдүрүлге коллективи чылдың-на Тываже 400-450 муң тонна янзы-бүрү чүъктерни сөөртүп келген. Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында сөөртүр чүък-биле хандырылганың механизми буступ дүшкен, Тываже сөөртүр чүъктерниң барык 90 ажыг хуузун бо автобүдүрүлге боттандырып турган болгай. Абакан, Минусинск хоорайларда баазалардан чүъкту чүдүрүп алгаш, республиканың районнарынче безин сөөртүп чедирип турганын билир бис. Чүък-биле хандырылганың хемчээли база кызырылган. Хандырыкчылар хөй бараан база бербестээн. Сөөртүр чүъктүң эвээжеп турары база-ла рыноктуң тевии-дир.

Автобүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизин хуужудуп алгаш, өске черлерден ажыктыг чагыкчылар дилеп, Тываже чүък сөөртпейн барбас ирги бе деп айтырыг база тургустунуп келир чадавас. Эде организастаттынган Минусинскиниң акционер автотранспорт фирмазының удуртукчулары-биле чугаалажып көөрге, оларда ындыг бодал чок бооп турар. Фирманың кол инженери Виктор Олегович Трухинниң чугаазы-биле алырга, шак ындыг бодал фирманың ажыл-ишчилериниң сагыжында безин чок бооп турар. Тываже хөй чылдарның иштинде чүък сөөртүп келген болганда, моон соңгаар-даа хөй чүъкту сөөртүп чедирери кол сорулгазы кылдыр олар санап турары өөрүнчүг. Кандыг-даа арганы ажыглап тургаш, Тываже хөй чүъкту сөөртүрүп олар оралдажып турары эки-дир деп бодаар мен.

1993 чылда сөөртүр чүъктерге чагыг эвээш бооп турары фирманың ажыл-ишчилерин дүвүредип турар. Чыл төнер чаа 1993 чыл үнер чоокшулап келген-даа болза, чагыг эвээш кирген. Амдызында 200 муң тонна чүък сөөртүп бээр дугайында чагыг кирген. Ол эвээш-тир. Бисте оон хөй сөөртүп болур арга бар деп, фирманың чолаачылары хомудап чугаалап турганын база дыңнадым. Бо бүгүнү өөренип көөгеш, коллективтиң ажыл-ишчилери ийи чыл бурунгаар чүък сөөртүрүп алыр чагыкчылар-биле дорт харылзаа тудуп ажылдап эгелээн. Кызылда улус ажыл-агыйын транспорт-биле комплекстиг хандырар бүдүрүлгени дамчыштыр кирген чагыгларны ёзугаар чүък сөөртүп турган болза, ам чагыкчылар-биле боттары дорт керээ чарып алыр апарган. Коллективтиң ажыл-ижинде база бир чаа чүүл ол. Кызылдың нефть баазазы, садыг организациялары, ооң баазалары, Кызылдың хлеб комбинаты, Абаканда болгаш Кызылда садыг баазалары фирманың кол чагыкчылары бооп турар. Олар-биле дорт керээлерни чарып ап турар. Мынчап келирге, Кызылда улус ажыл-агыйын транспорт-биле комплекстиг хандырар бүдүрүлгениң ажы ындыг-ла кончуг эвес апарган деп, фирманың ажыл-ишчилери санап турар. Оларның ол чугаазында чөптүг чүүлдер база бар. Шынап-ла, рынок харылзааларының үе-чадазында чагыг хүлээп алыр тускай черниң ажы бар бе? Харылзаштырылга звенолары бооп турар «Автотехснаб», КТЭК дээн чижектиг артык черлер турарга, сөөртүлгениң өртек-үнези-ле көвүдээр, аартаар ыйнаан. Бо айтырыгны өөренип көрзе чогуур хире.

Минусинскиниң автотранспорт фирмазы Кызылдың нефть баазазы-биле дорт керээ чарып алгаш, чылда 65 муң тонна янзы-бүрү одаар чүүлдү сөөртүп эккеп берип турар. Ында багай чүве чок. Дорт керээ чарып алгаш, хереглекчиге херегләэн чүъгүн чогуур үезинде сөөртүп эккеп берип турарга экизи ол эвес пе? Эвээш чүък ап турар черлерни каттыштыргаш, оларның чагыгларын хүлээп алгаш, ам фирмага киирип турар болза, ооң ажыы улуг хире.

Чагыкчылар-биле дорт керээ чарып алырга, оон бир эки талазы база бар. Сөөртүрүп алган чүъгү дээш санажылганы ол черлер бичии-даа саадатпайн төлеп берип турары автотранспорт фирмазының чогумчалыг ажылдаарынга идиг бооп турар. Нефть продуктулары сөөртүрүп ап турар Кызылдың нефть баазазын Минусинскиниң акционер автотранспорт фирмазы кол чагыкчывыс деп санап турар. Айда-ла 8-8,5 миллион рубльдиң нефть продуктуларын Кызылдың нефть баазазынга чедирип эккеп турар. Мында ажыктыг чүүл база бар. Нефть баазазының чүък сөөрткен дээш төлээр акшазы чамдыкта чок болу берген таварылгада херек одаар чүүлдү автотранспорт фирмазы орнажылга кылдыр ап турар. Фирма бодунуң чагыкчыларынга чүъкту сөөртүп эккеп бергеш, ооң төлевири кылдыр акша албайн, өртек-үнези улуг бараан аймаан рыноктуң чаа өртээн ёзугаар орнажылга хевирлиг база ап турар.

Акционер фирма болу бергеш, автобүдүрүлге чери артык кезектерни тыптынар, оон-биле хандыртынар аргазын база баш удур чугаалажып көрген. Акционер фирма болурунуң мурнунда-ла ийи чыл бурунгаар автомобиль бүдүрүп турар, ооң-биле хандырып турар заводтар-биле дорт харылзаа тударының айтырыгларын база өөренип көрген. Фирманың кол-ла ажыглап турар машиналары КамАЗ-тар болганда, Набережные Челны хоорайда заводтар-биле быжыг харылзааны тудуп эгелээн. Ам артык кезектерни-даа, септеттинген агрегаттарны-даа ол заводтан дорт ап турар болу берген. Бир эвес ол-ла агрегаттарны Кызылдың болгаш Абаканның автотөптерин дамчыштыр алыр болза, 35 хуу үндүрүг база төлээр турган. Ынчап келирге, чарыгдал, шүүдел улуг болур. Дорт харылзаа тудуп деп чүвениң бир ажыктыг талазы ол. Автодугуйларны Омскиниң заводундан алыр кылдыр дугуржуп алган. Ынчангаш артык кезектер болгаш агрегаттар-биле боттары 80 хуу хандыртынып ап турарын Минусинскиниң акционер автотранспорт фирмазы эки деп санап турар.

Дугуйлар, одаар чүүл, артык кезектер өртээ хүнүн чыгыы өскерлип турар амгы рынок харылзааларының үезинде чагыкчылар-биле керээ чарып алгаш, ажылдаары кедилиг деп, фирманың коллективи санап турар. Сөөрткен чүък өртээн эвээшти адаар автобүдүрүлге черлериниң чагыкчылары хөй болур деп чугаа чорup турарында ужур-ла бар. Ол дээрге түр болуушкун-дур. Үе-биле денге базар болганда, рынок харылзаалары бүгү чүвени негеп кээр болгай. Ынчангаш чагыкчылар дугайында сагыш човангыр болган автобүдүрүлге чери рынок харылзааларының үезинде дириг артып каап болур дээрзин Минусинскиниң автотранспорт фирмазының коллективи эки билип турар. Бо дээрге рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында оларның баштайгы базымы-дыр. Фирманың ажыл-ишчи коллективи рынок харылзааларының үезинде канчаар ажылдап, амыдыраарының хыйн тыва бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Мапай-оол ОЮН.
Кызыл—Минусинск.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧААГАЙ САЛДАРЫН АРТТЫРГАН

Тыва Республиканың Чазаа Чырыткывыс XIV Далай-Ламаның Тывага чорup чорааның түңнелдериниң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ында айыытканы болза, 1992 чылдың сентябрь 19-тан 22-ге чедир бистиң республикага Чырыткылыг Тензин Гьяцо — XIV Далай-Лама, тайбың талазы-биле 1989 чылдың Нобель шаңналының лауреады, Богда шажынның эң улуг дужаалдыг ламазы, Чер кырынга тайбың дээш сураглыг демиселчи чорup чораан.

Аян-чоруунуң үезинде Далай-Лама Кызылга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарга чон-биле ужурашкылаан. Кызыл хоорайда, Чадаанада, Улуг-Хем районнуң Хайыраканда хүрээлерни катап түргузар черлерге барып чораан. XIV Далай-Ламаны республиканың Президентизи, Дээди Соведи болгаш Чазаа албан ёзузу-биле хүлээп алгылаан, оларның түңнелинде 1993-1995 чылдарда культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле кады ажылдажылганың дугуржулгазынга ат салдынган.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның бистиң республикага чорааның түңнелдерин үндүрүп тура, Тыва Республиканың Чазааның доктаадып демдеглээни болза:

1. Бистиң республикага Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның чорааны тыва улустуң мөзү-шынар, угаан-бодал болгаш культура талазы-биле чаңчылдарының, сагылгаларының катап тургустунарынга дыка улуг салыышкын деп санаар.

2. Чонну, күш-ажылчы коллективтерни ол улуг ажылдар талазы-биле инициативазын бүгү талалыг деткиирин болгаш чогаадылгазын хөгжүдерин районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргаларынга, министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының удуртукчуларынга дааскан.

3. XIV Далай-Ламаның Чазаа-биле харылзааларны дүүштүрер болгаш ханыладыр талазы-биле республиканың Чазааның төлээлеттиргени В. С. Очур-оол, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының шажын-чүдүлге херектериниң талазы-биле килдизиниң эргелекчизи А. Ч. Ашак-оол оларга Тыва Республиканың Чазааның болгаш XIV Далай-Ламаның Чазааның аразында 1993-1995 чылдарда культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага дүүштүр эргежок чугула ажылды организастаарын болгаш ол дугуржулганы боттандырар талазы-биле хемчеглерниң планын 1992 чылдың ноябрь 1-ге чедир ажылдап кылырын дааскан.

Ук доктаалда өске-даа хемчеглерни тодаргай айыткан.

Республикага хуужудулга чектерин тыпсырынга белеткел түңнелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Хуужудулга чектериниң системазын күштүг болдуруп киирер талазы-биле республика комиссиязының даргазының оралакчызы Я. В. Сарбааның дыңнадыын чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаалыры болза:**

1. Хуужудулга чектериниң системаларын күштүг болдуруп киирер талазы-биле республика комиссиязының кылып чорутканы ажылының дугайында Я. В. Сарбааның дыңнадыын кичээнгейже хүлээп алыр.

2. Хуужудулга чектерин алыр эргелиг хамаатыларның дансыларын тургузар талазы-биле Кызыл хоорайның чагыргазының ажылын багай деп санаар болгаш ол ажылды 1992 чылдың октябрь он тоска чедир доозарын аңаа дагзыр.

3. Россия Федерациязының Ажаалга банкызының Тыва банкызының салбырларынга хамаатыларның долу дансыларын белеткээш, дамчыдып берген районнар чагыргалары 1992 чылдың октябрь 19-тан эгелээш, хуужудулга чектерин оларга организастыы-биле тыпсып берип эгелээш, чогуур комиссиялар болгаш иштики херектер органнары-биле чектер бээр черлерни идегелдиг-биле камгалаарын болгаш харылзааны идегелдиг-биле хандырар ужурлуг.

Чурттакчыларның онза категорияларынга хуужудулга чектерин бээрин 1992 чылдың ноябрьже шилчидер.

4. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргалары хуужудулга чектерин тыпсып берип турарының дугайында Россия Федерациязының Ажаалга банкызынга Тыва банкының салбырларының доктаамал отчёт бээрин хандырар. хуужудулга чектерин дээштиг ажыглаар талазы-биле чон ортузунга калбак тайылбыр ажылын чорудар болгаш ол сорулга-биле 1992 чылдың ноябрьның үшкү он хонуунда хамаатыларның чыыштарын Тыва Республикага хуужудулга чектериниң системаларын күштүг болдуруп киирер талазы-биле республика комиссиязының киржилгези-биле бүгү районнарга эрттирер.

Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың октябрь 14.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Камгалал-спортчу техниктиг организациязының өөредилге бөлүктеринге болгаш профтехучилищелеринге 1992-93 өөредилге чылында Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге специалистер белеткээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Республиканың Камгалал-спортчу техниктиг организациязынга, профтехучилищелеринге болгаш автоажыл-агыйларынга специалистерни өөредип белеткээр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаалыры болза:**

1. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге баар специалистерни Тыва Республикага 1992-93 өөредилге чылында белеткээр талазы-биле онаалданы бадылаар.

ССРЭ-ниң «Бүгү-нииттиниң шериг хүлээлгезиниң дугайында» Хоойлузунуң 18-ки чүүлүнүң негелдезин ёзугаар белеткелди бүдүрүлгеден дашкаар чорудар болгаш келдирикчилериниң ажылдаар (өөренир) черлерин, ээлеп турар албан-дужаалын хевээр арттырар, ажылдап турар чериниң ажыл төлевириниң 50 хуузун төлээр, а ол ышкаш чурттаар чериниң хөлезизин болгаш өөренир черже баарда болгаш кээрде чорааш өртээн төлээр.

Районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргалары Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге баар специалистерни берген даалганы ёзугаар белеткээрин хандырар талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алгаш, оларның күүселдезин хандырар.

2. Кызыл хоорайның болгаш районнарның шериг комиссариаттары шеригге келдирттирлерниң өөредилге бөлүктерин четчелээр болгаш оларны Камгалал-спортчу техниктиг организацияның Тыва рескомунга чогуур үезинде дамчыдып бээр ужурлуг.

3. Совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш районнарның шериг комиссариаттарының удуртукчулары шеригге келдиртирлерни райхоор шериг комиссариаттарының доктааткаңы хуусааларында шилээш, өөредип чорударынга киржир. Камгалал-спортчу техниктиг организацияларының өөредилге бөлүктеринде өөренип турарларның өөредилгезинге болгаш амыдырал байдалынга доктаамал контрольду хандырар.

4. КСТО-нуң Тыва рескомунга дагзыр чүүлдер болза:

— өөредилге черлериниң инструктор-башкы составын шынарлыг шилип алырын болгаш таарыштыр хуваарын организастаар;

— дизель автомобильдериниң специалистерин белеткээринге таарымчалыг өөредилге-материалдыг баазаны тургузары эргежок чугула.

5. Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу шеригге келдиртир назылыг өөреникчилерниң иштинден профессионал-техниктиг училищелер системазынга Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге баар карбюраторлуг машиналар чолаачыларын белеткээрин организастаар.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду кылырын Тыва Республиканың шериг комиссарынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлуда көрдүнген өөредилге дээрге кижиниң, ниитилелдиң, күрүнениң эрге-ажыынга дүүштүр тускай сорулгалыг өөредириниң болгаш кижизидериниң чорудуун ынча дээр, күрүнеден тодарадыр эртем-билиг (цензизи) хамаатының (өөренип турарларның) чедип алганын оон демдеглээр.

Хамаатының (өөренип турарының) эртем-билиг чедип алганы дээрге чогуур документ-биле бадыткаар тодаргай эртем-билиг цензизин чедип алганы болгаш оон ону бадыткаары ол болур.

Эртем-билиг чедип алырынга эрге дээрге Россия Федерациязының хамаатызының Конституция ёзугаар бир кол база казыттынмас эргези болур.

Россия Федерациязында өөредилгени делегей эргезинге болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандырар.

I БӨЛҮК

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 ЧҮҮЛ. Өөредилге талазы-биле күрүне политиказы

1. Россия Федерациязы өөредилге адырын коллап турар кылдыр чарлаар.

2. Өөредилге талазы-биле Россия Федерациязының күрүне политиказының организастыг үндезини болза Россия Федерациязының хоойлужудулга эрге-чагыргазының дээди органының хүлээп алыры өөредилгени хөгжүдериниң Федерация программазы болур.

3. Өөредилгени хөгжүдериниң Федерация программазын конкурстуг үндезинге ажылдап кылыр болгаш таарыштыр эде көөр. Конкурсту Россия Федерациязының Чазаа чарлаар.

4. Россия Федерациязының Чазааның өөредилгени хөгжүдериниң Федерация программазының боттаныш чоруп турарының дугайында илеткелин чыл санында Россия Федерациязының Дээди Советинге киирер болгаш парлалгага парлаар.

5. Күрүнениң болгаш муниципалитет өөредилге черлеринге, өөредилгени эргелеп башкарар органнарга политиктиг партияларның, хөй-ниити политиктиг база шажын-чүдүлгечи шимчээшкиннерниң база организацияларның организастыг тургузугларын бадыткаарын болгаш оларның ажыл-чорудулгазын болдурбас.

2 ЧҮҮЛ. Өөредилге талазы-биле күрүне политиказының принциптери

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказы дараазында принциптерге үндезилеттинер:

а) өөредилге гуманистиг хевир-бүдүштүг, кижи төрелгетенниң ниити үнелиг чүүлдериниң, кижиниң амы-тынының база кадыкшылының, кижиниң хостуг хөгжүлдезиниң колдаан болуру. Төрээн чуртунга бердинген хамааты чорукту база ынакшылды кижизидери;

б) Федерацияның культура болгаш өөредилге девискээриниң чаңгыс аай болуру. Хөй националдыг күрүнениң байдалдарында национал культураларны болгаш девискээр аайы-биле культура чаңчылдарын өөредилге системазы-биле камгалаары;

в) өөредилгениң бүгүдеге чедингири, өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң хөгжүлдезиниң база белеткелиниң деңнелдеринге болгаш онзагай талаларынга өөредилге системазының таарыштынычалы;

г) күрүнениң база муниципалитет өөредилге албан черлеринге өөредилгениң шажын-чүдүлгеден хоорук болуру;

д) өөредилгениң хостуу болгаш оон плюрализми;

е) өөредилгени эргелеп башкарарынга демократтыг база күрүне-хөй-ниитичи бүдүш — байдалы. Өөредилге албан черлериниң автономнуу.

3 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазы

1. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазында: бо Хоойлу, Россия Федерациязының аңаа дүүштүр хүлээп алыры өске-даа федералдыг хоойлужудулга актылары, а ол ышкаш Федерацияның кезектериниң федералдыг хоойлужудулга актыларынга дүүштүр хүлээп алыры болгаш оларның девискээринге күштүг болур хоойлулары, хоойлужудулга болгаш өске-даа эрге-хоойлу актылары кирер.

2. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле бо Хоойлуну киириштир федералдыг хоойлулары:

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Федерацияның кезектериниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының өөредилге талазы-биле харыылаар айтырыгларын болгаш харыысалгазын аңгылап хуваастырар;

Федерацияның бүгү кезектеринге чаңгыс аай шиитпирлеттинген турар ужурлуг өөредилге талазы-биле хамаарылгаларын федерацияга хамаарышкан айтырыгларын таарыштыр шиитпирлээр.

Бо талазы-биле Россия Федерациязының федералдыг хоойлулары өөредилге талазы-биле дорт дээштиг болур болгаш Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглаттынар;

Федерацияның кезектеринге харыылаар кылдыр көрдүнген айтырыглар талазы-биле ниити нормаларны доктаадып киирер, аңаа дүүштүр олар өөредилге талазы-биле боттарының эрге-хоойлу таарыштырылгазын боттандырар. Бо талазы-биле Россия Федерациязының хоойлулары өөредилге талазы-биле хоойлужудулганың үндезин дөзү болур.

3. Федерацияның кезектери боттарының статузунга база харыылаар айтырыгларынга дүүштүр федералдыг өөредилге талазы-биле хоойлужудулгага дүгжүр өөредилге талазы-биле хоойлуларны, (хоойлужудулга база (азы) өске-даа эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап болур.

Федерацияның кезектериниң өөредилге талазы-биле хоойлулары, хоойлужудулга база өске-даа эрге-хоойлу актылары өөредилге талазы-биле федералдыг хоойлужудулгага бодаарга, кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң эргезин кызыгаарлавас.

4. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазын хажыткан кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген чурум ёзугаар харыысалгага онаажыр.

4 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазының сорулгалары

Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле хоойлужудулгазының сорулгалары болза:

а) күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының аңгы-аңгы деңнелдиг органнарының аразында харыылаар айтырыгларын аңгылаары;

б) Россия Федерациязының өөредилгеге Конституция ёзугаар эргезин хандырары болгаш камгалаары;

в) Россия Федерациязының өөредилге системазының хостуг ажылдаарынга болгаш хөгжүүрүнге эрге-хоойлу магадылалдарын тургузары;

г) кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң өөредилге талазы-биле эргелерин, хүлээлгелерин, бүрүн эргелерин база харыысалгазын тодарадыры, а ол ышкаш оларның бо талазы-биле харылзааларының эрге-хоойлулуг дүүштүрүлгези.

5 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының хамаатыларының өөредилге талазы-биле эргелериниң күрүне магадылалдары

1. Россия Федерациязының хамаатыларынга оон девискээринге оон расазы, националы, дылы, эр-херээжени, хар-назыны, кадыының байдалы, социал, эт-хөреңги база эрге-дужаал байдалы, социал ызыгууру, чурттап турар чери, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазы, бүзүрелдери, партияда турары, шииттирип чорааны хамаанчокка, эртем-билиг чедип алыр эргезин магадылаар.

Профессионал өөредилгеге хамаатыларның эргезин, эр-херээжениниң, хар-назының, кадыкшыл байдалының, шииттирип чорааның барымдаалап кызыгаарлаары чүгле хоойлу ёзугаар доктаадып тургускан туруп болур.

2. Хамаатыларның өөредилгеге эргезин күрүне өөредилге системазын, өөредилге чедип алырынга чогуур социал-экономиктиг байдалдарны тургузуп тургаш хандырар.

3. Күрүне Россия Федерациязының хамаатыларынга күрүнениң болгаш муниципалитет өөредилге албан черлеринге күрүнениң өөредилге стандарттарының хемчээлинге бир эвес хамааты ол деңнелдиң өөредилгезин бир дугаар ап турар болза, халас ниити билигни база конкурс үндезининге халас профессионал өөредилгени магадылаар.

4. Күрүнеде бүрүткеттинген күрүнениң эвес төлевирлиг өөредилге албан черлеринге олар ниити болгаш профессионал өөредилгениң өөредилге программаларын боттандырып турар болза, аңаа өөренгени дээш чарыгдалдарны хамаатыга күрүнеден күрүнениң база муниципалитет өөредилге албан чериниң чогуур хевиринге болгаш тывынга өөредилгеге чарыгдалдарның күрүне нормативтериниң тодарадыры хемчээлге эгидер.

5. Социал дузаламчы негеттинип турар хамаатыларның өөредилге эргезин боттандырар сорулга-биле күрүне оларның өөренип турар үезинде оларга чарыгдалдарны долузу-биле азы кезик-чамдыызын бодунга алыр. Ол дузаны көргүзер хамаатыларның категориязын, дузаның хевирлерин, хемчээлин болгаш үнер дөстерин Россия Федерациязының Чазааның доктаалдары болгаш Россия Федерациязының Дээди Советиниң бадылгазы чурум ёзугаар тодарадыр.

6. Хөгжүлдезинде хажыдыышкынныг хамаатыларга күрүне өөредилге чедип алыр байдалдарны тургузар, тускай педагогиктиг туруштуң үндезининге хөгжүлдезиниң хажыдыышкыннарын эдеринге болгаш социал таарыштынылгазынга байдалдарны тургузар.

7. Шылгараңгай аргаларын көргүскен хамаатыларга тускай өөредилгени чедип алырынга, оон иштинде тускай күрүне стипендияларын, даштыкыга өөрениринге стипендияларны киириштир тывысып берип тургаш күрүне салдар чедирер. Ындыг стипендияларны тывысырының негелделерин болгаш чурумун Россия Федерациязының Чазаа доктаадып тургузар.

6 ЧҮҮЛ. Өөредилгениң дылы (дылдары)

1. Өөредилге талазы-биле дыл политиказының ниити айтырыгларын «РСФСР-ниң улустарының дылдарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу-биле таарыштырар.

2. Россия Федерациязының хамаатылары кол ниити өөредилгени төрээн дылынга чедип алыр эргелиг, а ол ышкаш өөредилге системазының берип турар аргаларынга дүүштүр өөредилге дылын шилип алыр эргелиг.

Хамаатыларның өөредилгени төрээн дылынга чедип алыр эргезин эргежок чугула чогуур өөредилге албан черлерин, класстарны, бөлүктерни, а ол ышкаш оларның ажылдаарынга байдалдарны тургузуп тургаш хандырар.

3. Өөредилге албан черинге өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылын (дылдарын) өөредилге албан чериниң тургузукчузу база (азы) уставы тодарадыр.

4. Күрүне делегей керээлеринге болгаш дугуржулгаларынга дүүштүр Россия Федерациязының улустарының оон девискээринден дашкаар чурттап турар төлээлекчилеринге кол ниити өөредилгени төрээн дылынга чедип алырынга салдар чедирер.

5. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден аңгы күрүнеде бүрүткеттинген бүгү өөредилге албан черлеринге Россия Федерациязының күрүне дылы болур орус дылды өөрениири күрүнениң өөредилге стандарттары-биле таарыштыр шиитпирлеттинер.

6. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне дылын өөрениириниң айтырыгларын ол республикаларның хоойлужудулгазы-биле таарыштыр шиитпирлээр.

7. Күрүне Россия Федерациязының боттарының күрүнези чок улустарының дылдарынга өөредилге чорудуун боттандырарынга специалистер белеткээринге салдар чедирер.

7 ЧҮҮЛ. Күрүнениң өөредилге стандарттары

1. Россия Федерациязынга федералдыг болгаш национал-девискээр кезектерин боттарынга киириштирип турар күрүнениң өөредилге стандарттары тургустунар.

Россия Федерациязы күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың федералдыг (төп) органнарын төлээлеп, оларның эрге-байдалдарының хемчээлинге күрүнениң өөредилге стандарттарының федералдыг кезектерин доктаадып тургузар. Кол өөредилге программаларының ыяап-ла өөренир ужурлуг эң бичии хемчээли, өөредилге үезинде онаажыр эң улуг хемчээли, доозукчуларның белеткелиниң деңнелинге негелделер ол стандарттар ёзугаар тодараттынар.

2. Угаан-медерел сайзыралында кандыг-бир хажыдыышкыннарлыг өөреникчилерге ниити билиг программаларын боттандырып турар үеде күрүнениң тускай өөредилге стандарттары тургустунуп болур.

3. Күрүнениң өөредилге стандарттарын ажылдап кылырының, доктаадып, бадылаарының болгаш ажыглап киирериниң чурумун хоойлуда көрдүнген чамдык таварылгалардан аңгыда, Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

Чаа өөредилге программаларының талазы-биле күрүнениң өөредилге стандарттарын ук программалар талазы-биле ажыл эгелээн соонда, беш чылдан эрте эвес үеде ажыглап эгелээр.

4. Кол ниити өөредилгениң күрүне өөредилге стандартын Россия Федерациязының Дээди Совети доктаадып, бадылаар.

5. Күрүнениң өөредилге стандарттары конкурс үндезининге ажылдаттынып кылдыртынар болгаш ол-ла үндезинге он чыл дургузунда бирден эвээш эвес катап ылавылаттынып тодараттынар. Конкурсту Россия Федерациязының Чазаа чарлаар.

6. Күрүнениң өөредилге стандарттары эртем чедип алырының кандыг-даа хевирлеринден хамаанчокка, доозукчуларның билииниң болгаш мергежилиниң деңнелин чөптүг үнелеп көөрүнүң үндезини болур.

II БӨЛҮК

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫ

8 ЧҮҮЛ. Өөредилге системазының дугайында билиг

Россия Федерациязынга өөредилге системазы дээрге:

аңгы-аңгы деңнелдиг болгаш угланыышкыннарлыг бот-боттарының соон салгаан өөредилге программаларының база күрүнениң өөредилге стандарттарының системазы;

оларның боттандырып турар янзы-бүрү организас-эрге-хоойлу формаларлыг болгаш хевирлерлиг өөредилге албан черлериниң четкизи;

өөредилгени эргелеп башкарар органнарның болгаш оларга чагырткан албан черлериниң база бүдүрүлгелерниң системазының каттышкан ниити чүүлү болур.

9 ЧҮҮЛ. Өөредилге программалары

1. Өөредилге программазы тодаргай деңнелдиг болгаш угланыышкынныг өөредилгениң ужур-утказын тодарадыр. Россия Федерациязынга өөредилге программалары:

а) ниити билиг (кол болгаш немелде);

б) профессионалдыг (кол болгаш немелде) кылдыр аңгылаттынар болгаш боттанып турар.

2. Ниити билиг программалары кижиниң ниити культуразын хевирлеп тургузарының, ниитилелге амыдырап-чурттаарынга кижиниң белеткээриниң, мергежил аайы-биле өөредилге программаларын угаан-бодалдыы-биле шилип алырының болгаш шиңгээдириниң айтырыгларын шиитпирлээринче угланган.

3. Ниити билиг программаларынга:

а) школа назыны четпээн өөредилгезиниң;

б) эге ниити билигниң;

в) кол ниити билигниң;

г) ортумак (долу) ниити билигниң программалары хамааржыр.

4. Профессионалдыг өөредилге программалары профессионал болгаш ниити билиг деңнелин дес-дараалаштыр бедидериниң, тускай мергежилдиг специалистерни белеткээриниң айтырыгларын шиитпирлээринче угланган.

5. Профессионалдыг программаларга:

а) эге профессионал өөредилгениң;

б) ортумак профессионал өөредилгениң;

в) дээди профессионал өөредилгениң;

г) дээди өөредилге черинге өөредилге соонда профессионал өөредилгениң программалары хамааржыр.

6. Кол ниити билиг программазының азы кол профессионал өөредилге программазының (тодаргай билиг, мергежил талазы-биле) ыяап-ла өөренир ужурлуг эң бичии хемчээли күрүнениң чогуур өөредилге стандартын ёзугаар доктааттынар.

7. Күрүне болгаш муниципалитет өөредилге албан черлеринге кол өөредилге программаларын шиңгээдип алырының нормативтиг үелерин бо Хоойлу болгаш (азы) өөредилге албан черлериниң чогуур хевирлериниң дугайында дүрүмнер доктаадып тургузар.

10 ЧҮҮЛ. Билиг чедип алырының хевирлери

1. Кижиниң херектелдерин болгаш аргаларын ёзугаар өөредилге программаларын дараазында хевирлер-биле шиңгээдип ап болур: өөредилге албан черинге бүдүрүлгеге ажылын каггаш (колдуунда) болгаш бүдүрүлгеге ажылын кагбайн, өөренип тургаш өг-бүле өөредилгези, бот-өөредилге, экстернат (өөредилге черинге өөренмейн, болу өөренгеш, шылгалда дужаары — ред.)-биле.

Билиг чедип алырының аңгы-аңгы хевирлерин дүүштүрүп болур.

2. Билиг чедип алырының бүгү хевирлеринге кандыг-бир тодаргай кол ниити билиг азы кол профессионал программазының хемчээлинге күрүнениң чаңгыс аай өөредилге стандарты күштүг болур.

3. Чедип алыры бүдүрүлгеге ажылын кагбайн болгаш экстерн хевири-биле чөпшээреттинмес эртемнерниң база мергежилдерниң даңзызын федерацияның баш билип, харыылаар айтырыгларының кезээнге Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр болгаш Россия Федерациязының Дээди Совети бадылаар.

11 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан чериниң тургузукчузу (тургузукчулары)

1. Өөредилге албан чериниң тургузукчузу, тургузукчулары (моон соңгаар — тургузукчу) боор болурлар:

а) күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары, түс чер бот-башкарылгазының органнары;

б) өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлериниң чурт иштиниң, даштыкының бүдүрүлге черлери, албан черлери, оларның каттыжыышкыннары болгаш ассоциациялары;

в) чурт иштиниң, даштыкының хөй-ниити болгаш хуу фондулары;

г) Россия Федерациязының девискээринде бүрүткеттинген хөй-ниити болгаш шажын организациялары;

д) Россия Федерациязының болгаш өске-даа күрүнелерниң хамаатылары.

Өөредилге албан черлерин демнештирип, катай тургузуп болур.

2. Тургузукчу биле өөредилге албан чериниң аразынга харылзаалар Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр оларның аразында чардынган керээ-биле тодараттынар.

12 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан черлери

1. Өөредилге чорудулгазын боттандырып турар, азы өскээр чугаалаарга, бир азы элээн каш өөредилге программазын боттандырып турар болгаш (азы) өөренип турарларның база кижизиттирикчилерниң өөредилгезин болгаш кижизидилгезин хандырып турар чери өөредилге албан чери болур.

2. Өөредилге албан чери юридиктиг эрге-байдалдыг болур.

3. Боттарының организас-эрге-хоойлу хевирлери-биле өөредилге албан черлери күрүнениң, муниципалитеттиң, күрүнениң эвес (хууда, хөй-ниити болгаш шажын организацияларының) боор болур.

Россия Федерациязының өөредилге адырларының талазы-биле федералдыг хоойлужудулгазы оон девискээрде турар өөредилге албан черлеринге оларның организас-эрге-хоойлу хевирлеринден болгаш кымга чагырткаанындан кандыг-даа барымдаа чокка хамаарылгалыг.

4. Ниити билиг албан черлеринге:

а) школа назыны четпээн уругларның;

б) ниити билиг (эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилгениң;

в) эге профессионал, ортумак профессионал болгаш дээди профессионал өөредилгениң;

г) угаан-бодал сайзыралында кандыг-бир хажыдыышкыннарлыг өөреникчилерге, кижизиттирикчилерге тускай (таарыштырган);

д) немелде өөредилгениң албан черлери;

е) өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң харагалзазы чок арткан уругларга албан черлери;

ж) өөредилге чорудулгазын боттандырып турар өске-даа албан черлери хамааржыр.

5. Күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң ажыл-чорудулгазы Россия Федерациязының Чазааның бадылап доктаадыры өөредилге албан черлериниң чогуур хевирлериниң дугайында чаңгыс аай дүрүмнер болгаш оларның үндезининге ажылдаттынып кылдынган уставтар-биле тодараттынып таарыштыртынар.

Чаңгыс аай дүрүмнерниң нормалары хамаатыларның болгаш өөредилге албан черлериниң эргелерин хоойлу-биле дөмей кылдыр кызагдап болбас.

Күрүнениң эвес өөредилге албан черлеринге чаңгыс аай дүрүмнер чижек болуру хүлээлгелерин күүседир.

6. Өөредилге албан чериниң күрүне эрге-байдалы (өөредилге албан чериниң боттандырып турар өөредилге программаларының деңнелинге болгаш угланыышкынынга дүүштүр кандыг янзылыг болуру болгаш хевири) оон күрүне аккредитациязының (бүрүткээшкининиң — ред.) үезинде доктааттынар.

7. Өөредилге албан чериниң филиалдары, салбырлары, структуралыг кезектери оон шынзыдыышкыны-биле юридиктиг эрге-байдалдыг албан чериниң бүрүн эргелерин долузу-биле азы кезик-чамдыызы-биле боттандырып болурлар, оон-биле кады бот-тускайлан балансылыг болгаш банк база өске-даа чээли албан черлеринге хууда саннарлыг болурун база киириштир.

8. Өөредилге албан черлери ассоциацияларны, комплекстерни, эвилелдерни болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны, оон иштинде албан черлериниң, бүдүрүлге черлериниң болгаш хөй-ниити организацияларының киржилгези-биле тургузуп болур эргелиглер. Айыттынган каттыжыышкыннар өөредилгени сайзырадыр база чаартыр сорулга-биле тургустунар болгаш боттарының уставтарынга дүүштүр ажылдаар. Айыттынган өөредилге каттыжыышкыннарын бүрүткээриниң чуруму хоойлу ёзугаар тодараттынар.

13 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан чериниң уставы

1. Өөредилге албан чериниң уставынга дараазында чүүлдер албан ёзузу-биле айыттынар:

1.1. Өөредилге албан чериниң ады, турар чери (юридиктиг, херек кырында адрези) эрге-байдалы.

1.2. Өөредилге албан чериниң тургузукчузу.

1.3. Өөредилге албан чериниң организас-эрге-хоойлу хевири.

1.4. Өөредилге чорудулгазының сорулгалары, боттандыртынып турар өөредилге программаларының кандыг янзылыы болгаш хевирлери.

1.5. Өөредилге чорудулгазының организастаарының кол характеристикалары, оон иштинде:

а) өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чорудтунуп турары дыл (дылдары).

б) өөреникчилерни, кижизиттирикчилерни хүлээп алырының чуруму;

в) өөредилгениң үе-чада бүрүзүнге өөредилгени кайы хире уламчылаары;

г) өөреникчилерни, кижизиттирикчилерни үндүрериниң чуруму болгаш барымдаалары;

д) өөредилгелер аразының аттестациязының (шылгалдазының) үезинде демдектер салырының системазы, оон хевирлери, чуруму;

е) өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң кичээлдээриниң корум-чуруму;

ж) төлевирлиг өөредилге ачы-дузазы чедирилгезиниң бар азы чогу болгаш оларны көргүзериниң чуруму;

з) өөредилге албан чери биле өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң болгаш (азы) оларның ада-иелериниң, оларны солуп турар кижилерниң) аразынга харылзааларны доктаадып чурумчударының болгаш хевирлээриниң чуруму.

1.6. Өөредилге албан чериниң саң-хөө болгаш ажыл-агый чорудулгазының структуразы, оон иштинде:

а) өөредилге албан черинге тургузукчунуң быжыглап берген өнчү-хөреңги объектилериниң ажыглаарының;

б) өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазын акшаландырарының болгаш материал-техниктиг хандырылгазының;

в) өөредилге албан чериниң өнчү-хөреңгизиниң үндезиннериниң болгаш ону хевирлеп тургузарының чурумунуң;

г) тывынгыр, ажыл-ишчи ажыл-чорудулганың барының, чогунуң талазы-биле кезектерин киириштир.

1.7. Өөредилге албан чериниң эргелеп-башкарарының чуруму, оон иштинде:

а) тургузукчунуң эрге-хүлээлгези,

б) өөредилге албан чериниң эргелеп-башкарылга органнарын хевирлеп тургузарының структуразы, оон чуруму, оларның эрге-хүлээлгелери, ажыл-чорудулгазын организастаарының чуруму;

в) ажылчын персоналды четчелээриниң чуруму болгаш оларга ажыл төлевириниң негелделери;

г) өөредилге албан чериниң уставын өскертириниң чуруму;

д) эде чаартырының болгаш дүжүрериниң чуруму.

1.8. Өөредилге чорудулгазының киржикчилериниң эргелери болгаш хүлээлгелери.

1.9 Өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазын чурумчудар түс чер актыларының (дужаалдарының, айтышкыннарының болгаш өске-даа) хевирлериниң даңзызы.

2. Хамааты өөредилге албан чериниң уставын, оон Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле чурумчуттунмаан кезээнге, боду ажылдап кылып болгаш хүлээп ап болур.

3. Өөредилге албан чериниң ажыл-чорудулгазының бо чүүлде айыттынган талаларын түс чер [illegible]-биле чурумчудары эргежок чугула, херек апарган таварылгаларда оларның уставка немелделер кылдыр бүрүткээри чугула.

4. Өөредилге албан чериниң түс чер актылары оон уставы-биле чөрүшкек туруп болбас ужурлуг.

14 ЧҮҮЛ. Өөредилгениң ужур-утказынга ниити негелделер.

1. Өөредилгениң ужур-утказы ниитилелдиң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң бир барымдаазы болур болгаш:

кижиниң бот-башкартынарын хандырарынче, ону боттандырарынга байдалдарны тургузарынче;

хамааты ниитилелдиң хөгжүлдезинче;

эрге-хоойлу күрүнезин быжыглаарынче болгаш сайзырадып чаартырынче угланган болур ужурлуг.

2. Өөредилгениң ужур-утказы:

өөренип турар кижиге амгы үениң билиглериниң деңнелинге болгаш өөредилге программазының (өөредилге үе-чадазының) деңнелинге дүүшкек өртемчей дугайында шак ындыг билигни хевирлеп тургузарын;

делегей деңнели-биле дугжуп турар шак ындыг ниитилелдиң ниити болгаш профессионал культуразын;

делегей болгаш национал культураларның системазы-биле кижиниң холбаалыг, оларны эки билирин;

оон амыдырап-чурттап турары ниитилел-биле сырый холбаалыг болгаш ол ниитилелдиң улам сайзырадып, хөгжүдер сорулга салган хамааты кижини хевирлеп тургузарын;

ниитилелдиң кадрларнын талазы-биле потенциалдыг арга-күжүн катап чаартырын болгаш хөгжүдерин хандырар ужурлуг.

3. Кандыг-даа деңнелдиң профессионал өөредилгези өөренип турар кижиниң тускай эртем болгаш чогуур мергежил чедип алырын хандырар ужурлуг.

4. Өөредилгениң ужур-утказы кижилерниң, чоннарның, раса, национал, төрел бөлүк, шажын болгаш социал байдал талазы-биле аңгы-аңгы бөлүктериниң бот-боттарын билчир болгаш кады ажылдажырынга идиг бээр; өртемчей көрүүшкүнүнүң янзы-бүрү аргаларын өөренип көөр, өөренип турарларның үзел-бодалдарын база туруштарын хостуг шилип алыр эргезин боттандырарынга деткимче көргүзер ужурлуг.

5. Тодаргай өөредилге албан черинге өөредилгениң ужур-утказы ол өөредилге чериниң бот баш билип шилип алыры болгаш боттандырары өөредилге программазы-биле (өөредилге программалары-биле) тодараттынар.

Өөредилгени эргелеп башкарарының күрүне органнары үлегерлиг өөредилге программаларын ажылдап кылырын (күрүнениң өөредилге стандарттарының үндезининге) хандырар ужурлуг.

6. Өөредилге албан черлериниң бодунуң устав ёзугаар сорулгаларынга болгаш айтырыгларынга дүүштүр немелде өөредилге программаларын боттандырып болур болгаш оон эрге-байдалын тодарадып турар өөредилге программаларынга немей немелде өөредилге ачы-дузазын чедирип болур.

7. Хамааты өөредилге албан черлеринге шериг белеткелин чүгле өөренип турарларның болгаш (азы) ада-иелериниң, оларны солуп турарларның) чөпшээрели-биле ол белеткелге сонуургалдыг ведомствонуң күзели база күжү-биле факультатив үндезининге чорудтунуп болур.

15 ЧҮҮЛ. Өөредилге чорудулгазын организастаарынга ниити негелделер

1. Өөредилге албан черинге өөредилге чорудулгазын организастаары өөредилге планы-биле (өөредилге программаларын өөредилге курстарынга, эртемнерге болгаш өөредилге чылдарының аайы-биле аңгылаттынганын ёзугаар), белеткеттинген календарьлыг өөредилге графигин база кичээлдер расписаниези-биле доктааттынып чурумчуттунар. Өөредилге эргелеп башкарарының күрүне органнары үлегерлиг өөредилге планнарын болгаш курстарның, эртемнерниң программаларын ажылдап кылырын хандырар.

2. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары, түс чер бот-башкарылгазының органнары хамааты өөредилге чериниң өөредилге планын болгаш кичээлдер графигин оларны бадылааның соонда, Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, өскертир эргези чок.

3. Өөренип турарларны өйлеп шылгаарының демдектер системазын, нормаларын болгаш кайы хире болгаш хынап турарын шилип алырынга өөредилге албан чери боду баш миннир.

4. Кол ниити, ортумак (долу) ниити өөредилге программаларын болгаш профессионалдыг өөредилгениң бүгү хевирлериниң программаларын шиңгээдип алыры доозукчуларның ыяап-ла түңнел аттестациязы-биле (шылгалдазы) доостур.

5. Өөредилгениң үе-чада бүрүзүн доосканының соонда доозукчуларның түңнел аттестациязының болгаш оларның белеткелиниң шынарын контрольдаарының эртем-методиктиг хандырылгазын өөредилге эргелеп башкарар органнардан бот-тускайлан күрүнениң аттестация албаны күрүнениң өөредилге стандарттарынга дүүштүр боттандырар.

6. Өөредилге албан черинге корум-чурум өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң, башкыларның ат-алдарын хүндүлеп көөрүнге үндезилеттинип тургустунар. Өөреникчилерге, кижизиттирикчилерге, хамаарыштыр физиктиг болгаш психиктиг күш ажыглаарын болдуруп болбас.

7. Өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң ада-иелеринге (оларны солуп турар кижилерге) өөредилге чорудулгазының чорудулгазы болгаш ужур-утказы-биле, оон-биле кады өөренип турарларның демдектери-биле таныжар арга бердинген турар ужурлуг.

16 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан черинче хүлээп алыышкынның ниити негелделери

1. Өөредилге албан черлеринге хамаатыларны хүлээп алырының чуруму, оон хоойлу-биле тодараттынмаан кезээнге, өөредилге албан чериниң тургузукчузу тодарадыр болгаш өөредилге албан чериниң уставынга быжыглаттынар.

Тургузукчу муниципалитет өөредилге албан чериниң эге ниити болгаш кол ниити билиг үе-чадаларынга ук девискээрде чурттап турар болгаш кол ниити билиг чедип аар эргелиг бүгү хамаатыларны хүлээп алырын хандырар шак ындыг хүлээп алыышкын чурумун доктаадып тургузар ужурлуг.

2. Хамаатыны хүлээп ап турар үеде өөредилге албан чери ону болгаш (азы) оон ада-иезин (оларны солуп турар кижилерни) өөредилге албан чериниң уставы база өөредилге чорудулгазының организациязын доктаадып, чурумчудуп турар өске-даа документилер-биле таныштырар хүлээлгелиг.

3. Күрүне болгаш муниципалитет өөредилге албан черлеринче, тускай өөредилге албан черлеринден база немелде өөредилге албан черлеринден аңгыда, хамаатыларны ортумак (долу) ниити билиг болгаш профессионал өөредилге чедип алыры-биле хүлээп аары оларның билдириишкиннерин ёзугаар конкурс үндезининге чорудтунар. Конкурстуң негелделери хамаатыларның өөредилге талазы-биле эргелерин сагыырын магадылаар болгаш өөредилгеге эң сундулуг база чогуур деңнелдиң өөредилге программазын шиңгээдип алырынга эң белеткелдиг кижилерни хүлээп алырын хандырар ужурлуг.

17 ЧҮҮЛ. Ниити билиг программаларын боттандырары

1. Ниити билиг программалары школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге, эге ниити, кол ниити, ортумак (долу) ниити билиг албан черлеринге, оон иштинде тускай: өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга тускай өөредилге албан черлеринге боттандырар.

2. Тускай өөредилге албан черлериниң (угаан-медерел сайзыралында кандыг-бир хажыдыышкыннарлыг өөреникчилерге, кижизиттирикчилерге) ниити билиг программалары кол ниити билиг программаларының баазазынга өөреникчилерниң, кижизиттирикчилерниң психиктиг өзүлдезиниң болгаш арга-шиназының онзагай чүүлдерин өөренип көрүп тургустунар.

3. Школа назыны четпээн уругларның өөредилгези база эге ниити, кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити билиг өөредилге программалары бот-боттарын уламчылаан болур. Азы өскээр чугаалаарга, дараазындагы программа мурнундагызынга үндезилеттинер.

4. Өөредилгениң эге ниити болгаш кол ниити үе-чадазында өөренип турар болгаш

(Уланчызы 3-кү арында).

ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгезн 2-ги арында).

өөредилге чылының программазын шингээдип ап шыдаваан база ийи болгаш оондаа хөй эртемнерге академиктиг өрелиг арткан өөреникчилер ада-иелериниң (оларны солуп турар кижилерниң) шиитпирлээни-биле катап өөренир кылдыр артар, бир башкыга онаштыр өөреникчилерниң санын эвээжеткени-биле өөредилгениң орнун тургузар класстарже шилчиттинер азы билиг чедип алырын өөредилгениң өг-бүле хевири-биле уламчылаар. Өөредилгениң айыттынган үе-чадаларында өөренип турарлар өөредилге чылының түңнелдери-биле чаңгыс эртемге академиктиг өрелиг артар болза, дараазында класска шенелде кылдыр шилчиттинер. Дараазында өөредилге чылының дургузунда академиктиг өрезин чок кылыры дээш харыысалгазы оларның ада-иелеринге (оларны солуп турар кижилерге) онаажыр.

Кандыг-даа таварылгаларда өөреникчилерни шилчидери өөредилге албан черин эргелеп башкарып турар органның шиитпири-биле болур.

5. Өөредилге программазының мурнундагы деңнелин шингээдип ап шыдаваан өөреникчилерни нииити билиг чедип алырының дараазындагы үе-чадазынга өөредирин болдурбас.

18 ЧҮҮЛ. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгези

1. Ада-иелер баштайгы башкылар болур. Олар чаш кижиниң эң бичии турар үезинде аңаа кижиниң күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш угаан-медерел сайзыралының үндезинин хевирлеп тургузар хүлээлгелиглер.

2. Чаш турар үеде кижизидилгениң сан-хөө болгаш материалдыг деткимчезин күрүне магадылаар.

3. Школа назыны четпээн уругларның кижизидилгезинге, оларның күш-дамыр болгаш психиктиг кадыкшылын камгалаарынга база быжыглаарынга, өөредилгеге хууда салым-чолдуун, сундулуун сайзырадырынга болгаш өзүлдезинде четпес чүүлдерин эдип-чазаарынга өг-бүлеге дузалаары-биле школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң четкизи ажылдап турар.

4. Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан чери-биле ада-иелерниң (оларны солуп турар кижилерниң) аразында харылзаалар, хоойлу-биле деңней алырга, талаларның эргелерин кызагдап шыдавас керээ-биле доктааттынып чурумчуттунар.

5. Тус чер чагыргазы школа назыны четпээн уругларны бажыннарында кижизидип турар өг-бүлелерге методиктиг, диагностиктиг болгаш арга-сүме кадарының дузазын организастаар база аайлап дүүштүрер.

19 ЧҮҮЛ. Эге нииити, кол нииити, ортумак (долу) нииити өөредилге

1. Нииити өөредилге программаларының чогуур деңнелдери-биле дүгжүп турар үш үе-чаданы бодунга киирип турар: эге нииити, кол нииити, ортумак (долу) нииити өөредилгени.

2. Хамаатыларны кайы хире назы-харлыында хүлээп алыры база өөредилгениң хуусаазы өөредилге албан чериниң уставы-биле доктааттынар.

3. Нииити кол билиглиг болуру болгаш доозуп турар үеде күрүне аттестациязын эрттирери албан боор турар.

4. Өөренип турган кижи чогуур билигни оон мурнунда чедип албаан болза, нииити кол билиглиг болурунуң албан негелдези тодаргай кижиге хамаарыштыр бодунуң күжүн оон он беш харлгаарынга чедир камгалап арттырар.

5. Нииити билиг албан черинге нииити кол билигни бүдүрүлгеге ажылдавайн тура чедип алыры өөренип турар кижиниң назы-харынга хамаарыштыр алыр болза, он сес хар-биле кызыгаарлаттынар. Нииити кол билиг чедип алырының назы-хар талазы-биле эң шыдыкы кызыгаарлаттынган хемчээлин 50 дугаар чүүлдүң 10-12 пунктуларында айыттынган кижилерге узадып болур.

6. Он дөрт хар чеде берген өөренип турар кижи ада-иениң (оларны солуп турар кижилерниң) болгаш өөредилгениң тус чер эргелеп башкарылга органының кады кылганы чөпшээрежилге-биле ол өөредилге албан черин нииити кол билиг чедип алыр хуусаазынга четпейн кааптып болур.

7. Өөредилге албан чериниң уставын чаңгыс эвес удаа каржызы-биле хажыдып келгени база хоойлу-дүрүмге удур хеделиишкиннер кылганы дээш он дөрт хар четкен кижини өөредилге албан чериниң эргелеп башкарылга органының шиитпири-биле ол өөредилге албан черинден үндүрүп болур. Өскүс уругларны, ада-иениң хайгаараалы чок арткан уругларны үндүрер дугайында шиитпир оларны ажаап, хайгаарап турар органның чөпшээрели-биле хүлээп алдынар.

Өөренип турган кижини үндүргениниң дугайын үш хонук хуусаада тус чер бот-башкарылгазының органынга өөредилге албан чери дыңнадыр.

8. Нииити билиг албан черин бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле дугуржулга ёзугаар азы кадында немелде билиг ачы-дузазы хевирлиг кылдыр профессионал белеткелдиң оон иштинде ажыл-чорудулганың (чөпшээрел бижиктиг) айыттынган хевиринге чогуур чөпшээрел бар болза, төлевирлиг кылдыр чорудуп болур. Профессионал эге белеткелди чүгле өөренип турар кижиниң база оларның ада-иезиниң (азы оларны солуп турар кижилерниң) чөпшээрели-биле чорудар.

20 ЧҮҮЛ. Профессионал өөредилге программаларының боттандырары

1. Профессионал өөредилге программалары, ооң иштинде ында өөренип турар өзүлде сайзыралы кошкак кижилерге болгаш инвалидтерге ол профессионал, ооң иштинде тускай ажыткан өөредилге албан черлеринге боттаныр. Күрүне аккредитациялыг профессионал өөредилге албан чери айыттынган өөредилге программаларын күш-ажылдың квалификастыг ажылдакчызын (ажылчын, албан-хаакчы) база өөредилгениң бо Хоойлуда көрүп кааң деңнелинге болгаш Россия Федерациязының Чазааның тургусканы данзызы дүүштүр профессияларга, тускай эртемнерге чогуур деңнелдиң специалистерин белеткээр сорулгалыг боттандырар.

2. Күрүнениң нииити ортумак (долу) өөредилгезиниң өөредилге стандарты эге ийикпе, азы ортумак профессионал билигни өөредилге программаларының иштинде профессионал билиг талазы-биле алыр мергежилин барымдаалап, черглештир боттаныр.

3. Кижиниң кандыг-даа профессионал өске билии профессионал өөредилге албан черинге ук кижини хүлээп албазының үндезини боор болбас ужурлуг.

21 ЧҮҮЛ. Профессионал белеткел

1. Профессионал белеткел өөренип турар кижиниң тодаргай ажылды, бөлүк ажылдарны кылырынга эргежок чугула арга-мергежилди дүрген шингээдип алырын хандырар сорулгалыг. Профессионал белеткел өөренип турар кижиниң билиг деңнелин бедидери-биле капсырлашпас.

2. Эргежок чугула таварылгада күрүне нииити кол билиг чок кижилерге оларның профессионал белеткел чедип алырынга байдалдарны тургузар.

3. Профессионал белеткелди профессионал училищелерге, а оон ыңай чогуур чөпшээрелдиг бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның өөредилге адырларынга чедип ап болур.

22 ЧҮҮЛ. Профессионал эге өөредилге

1. Профессионал эге өөредилге нииити кол билигниң баазазынга хөй-нииити ажыктыг ажыл-чорудулганың бүгү угланыышкыннарының аайы-биле күш-ажылдың мергежилдиг ажылчыннарын белеткээр сорулгалыг.

Профессионал эге өөредилге чамдык профессиялар талазы-биле нииити ортумак (долу) билигге үндезилеттинип болур.

— Профессионал эге билигни профессионал эге өөредилгениң албан черлеринге (профессионал-техниктиг болгаш ол деңнелдиг өске-даа училищелерге) чедип ап болур.

23 ЧҮҮЛ. Профессионал ортумак өөредилге

1. Профессионал ортумак өөредилге ортумак звенонуң тускай эртемниглерин белеткээр сорулгалыг, кижиниң нииити кол, ортумак (долу) нииити ийикпе, азы профессионал эге өөредилгениң баазазынга билиин калбартып, ханыладыр негелдезин хандырар сорулгалыг.

2. Чогуур профильге хамааты кижи нииити (долу) ортумак азы профессионал эге билиглиг болза, профессионал ортумак эртемни кыскалаткан программа-биле чедип алыр аргалыг.

3. Профессионал ортумак эртемни профессионал ортумак өөредилге албан черлеринге (ортумак тускай өөредилге черлери) ийикпе, азы профессионал дээди билигниң өөредилге албан черлериниң эге үе-чадазынга чедип ап болур.

4. Профессионал ортумак билигниң өөредилге албан чери профессионал эге билигниң өөредилге программаларын чогуур чөпшээрел (лицензия) чок-даа таварылгада боттандырып болур.

24 ЧҮҮЛ. Профессионал дээди өөредилге

1. Профессионал дээди өөредилге чогуур деңнелдиң тускай эртемниглерин белеткээр болгаш оларның билиин бедидер сорулгалыг, хамааты кижиниң нииити ортумак (долу), профессионал ортумак билигниң баазазынга эртемин калбартып, улам ханыладыр хереглелин хандырар сорулгалыг.

2. Профессионал дээди өөредилгени профессионал дээди билигниң өөредилге албан черлеринге (дээди өөредилге черлеринге) чедип ап болур.

3. Чогуур мергежилдиң угшииниң аайы-биле ол кижи эге профессионал билиглиг болза, профессионал дээди эртемни кыскалаткан хуусаалыг программа-биле чедип ап болур.

4. Мергежилдиң уг-шииниң аайы-биле профессионал ортумак билиглиг кижи профессионал дээди эртемин кыскалаткан программа-биле чедип алыр.

25 ЧҮҮЛ. Өөредилге чериниң соонда профессионал өөредилге

1. Өөредилге чериниң соондагы профессионал өөредилге хамааты кижиге билииниң деңнелин, профессионал дээди өөредилгениң баазазынга эртем, педагогика мергежилин бедидер арганы бээр.

2. Өөредилге чериниң соондагы профессионал өөредилгени профессионал дээди билигниң өөредилге албан черлериниң болгаш эртем албан черлериниң чанында аспирантурага, ординатурага, адъюнктурага чедип ап болур.

26 ЧҮҮЛ. Немелде өөредилге

1. Немелде өөредилгениң программалары болгаш ол талазы-биле ачы-дуза хамаатыларның, нииитилелдиң, күрүнениң эртем-билигге негелдезин бүгү талалыг хандырар сорулгалыг боттаныр.

Профессионал өөредилгениң кайы-даа деңнелинге немелде билигниң кол-ла сорулгазы — эртем-билиг стандарттарының доктаамал бедип турары-биле черглештир, ажылчыннарның, албан-хаакчыларның, специалистерниң мергежилин бедидери.

2. Немелде өөредилге программаларынга хөй янзы угланыышкыннар:

нииити билигниң болгаш профессионал өөредилгениң албан черлеринге көрдүнген оларның кол өөредилге программаларының статузун тодарадып турар кызыгаардан дашкаарлаары;

өөредилге албан черинге немелде билигни (мергежил бедидериниң албан черлеринге, курстарга, мергежилдиң угшиини тодарадыр төптерге, музыка болгаш уран чурулга школаларынга, уран чүүл школаларынга, уруглар чогаадылгазының бажыңнарынга, аныяк техниктер, аныяк натуралистер станцияларынга болгаш чөпшээрелдиг өске-даа черлерге);

хууда педагогика ажыл-чорудулгазының дузазы-биле боттандырып турар ындыг өөредилге программалары хамаарыжыр.

27 ЧҮҮЛ. Билиг дугайында документилер

1. Аттестация эрткен кижиге өөредилге албан чери чогуур билигниң документизин болгаш (азы) мергежилди тыпсыр. Документиниң нииити хевирин өөредилге албан чери боду тодарадыр. Ону өөредилге албан чериниң таңмазы-биле бүзүредир.

2. Күрүне аккредитациялыг база нииити билигниң (школа назыны четпээн уруглар албан черинден аңгыда) болгаш профессионал билигниң программаларын боттандырып турар өөредилге албан черлери аттестация эрткен кижилерге оларның билигниң болгаш (азы) мергежилиниң деңнелиниң дугайында күрүне майыктыг документизин бээр.

3. Өөредилге чериниң соондагы өөредилге, квалификация ажылдарының камгалалы доозулган соонда (диссертация, ажылдарның түңү-биле), чогуур документизи-биле кады эртем адын тыпсыр.

4. Билиг дугайында күрүне майыктыг документ, бир эвес өөредилге албан чериниң уставында өске чүүлдер көрдүнмээн болза, өөредилгени күрүне, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге уламчылаарының эргежок чугула байдалы боор турар.

5. Россия Федерациязында эртем-билигниң деңнелин дараазында көргүзүглер-биле тодараттынар:

а) нииити кол билиг;
б) нииити ортумак (долу) билиг;
в) профессионал эге билиг;
г) профессионал ортумак билиг;
д) профессионал дээди билиг;
е) өөредилге чериниң соондагы профессионал өөредилге.

6. Эртем-билигниң ол деңнелин дооспаан кижилерге чаңгыс аай доктаадып тургускан хевириниң шынзылгазын тыпсыр.

III БӨЛҮК

ӨӨРЕДИЛГЕ СИСТЕМАЗЫН ЭРГЕЛЕП БАШКАРАРЫ

28 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының өөредилге талазы-биле бүрүн эргези

Россия Федерациязының болгаш ооң иштинде күрүне эрге-чагыргазының федералдыг база эргелеп башкарылга органнарының эргезинде өөредилге талазы-биле кирип турар чүүлдер:

1. өөредилге талазы-биле федералдыг политиканы тургузар база боттандырар;

2. өөредилге талазы-биле федералдыг бүрүн эргениң харылзааларын хоойлу-дүрүм ёзугаар таарыштырар;

3. социал-экономиктиг, демографтыг болгаш өске-даа байдалдарны, онзагай талаларны барымдаалап тургаш, эртем-билигниң федералдыг болгаш делегей черглелиг программаларын ажылдап кылыр база боттандырар, Россия Федерациязының улустарының дылынга эртем-билигни организастаанының өске күрүнелерге деткимче айтырыгларын киирер.

4. өөредилгени эргелеп башкарарының федералдыг (төп) күрүне, а ол ышкаш ведомство органнарын тургузары база оларны удуртуру, ол органнарның удуртукчуларын томуйлаары;

5. хоойлуда болгаш бо майык дугайында чаңгыс аай дүрүмде база өөредилге албан чери кылдыр өске чүүл көрдүнмээн болза, федерацияга чагыртан өөредилге албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаарын дугуржуру;

6. өөредилге албан черлерин тургузарының, эде организастаарының болгаш дүжүрериниң чурумун доктаадыры;

7. профессионал белеткел болгаш профессионал өөредилге чорудуп турар мергежилдерниң база тускай эртемнерниң данзызын тургузары;

8. федерацияга чагыртан өөредилге албан черлерин тургузары, эде организастаары болгаш дүжүрери, өөредилге албан черлериниң аттестастаары база күрүнеден аккредитастаары, өөредилге эргелеп башкарылга органнарындан хамаарышпас аттестация-диагностика төптериниң (күрүнениң аттестация албанының) күрүне системазын тургузары;

9. өөредилгени хөгжүдериниң федералдыг программазын болгаш өөредилге талазы-биле сорулгалар айыттынган федералдыг өске-даа программаларының материал-техника талазы-биле хандырылгазын организастаары болгаш углап башкарары;

10. өөредилге албан черлериниң дугайында чаңгыс аай дүрүмнерни ажылдап кылыры болгаш бадылаары;

11. өөредилге албан черлериниң лицейжидериниң, аттестастаарының болгаш күрүнеден аккредитастаарының чурумун доктаадыры;

12. күрүне, муниципалитет өөредилге албан черлериниң болгаш өөредилге эргелеп башкарылга органнарының педагогика база эргелеп башкарылга кадрларын аттестастаарының чурумун доктаадыры;

13. күш-ажылчы харылзааларны таарыштырып башкарары. өөредилге албан черлеринге күш-ажылдың нормаларын болгаш ооң ажыл төлевириниң федералдыг нормативтерин доктаадыры;

14. күрүнениң эртем-билиг стандарттарының федералдыг компонентилерин болгаш Россия Федерациязының девискээринге өөредилге дугайында документилериниң чаңгыс аай үнелелдиниң доктаадып тургузары, Россия Федерациязының девискээринге өөредилге дугайында даштыкы документилерни бадылаары;

15. федералдыг орулганың өөредилгени акшаландырарынче угланган улуг-хуузун чылдың-на доктаадыры өөредилгеге чарыгдалдарның кезиинге федералдыг бюджетти, өөредилгени хөгжүдериниң федералдыг фондуларын тургузары;

16. тодарадып доктаадыр чүүлдер болза:

а) өөредилгени хөгжүдеринге идиг бээр үндүрүг талазы-биле чиигелделер;

б) өөреттирип турарларның, кижизиттирикчилерниң акшаландырыышкынының федералдыг нормативтери;

в) өөредилге албан черлериниң акшаландырарының чуруму;

г) өөредилге албан черлериниң болгаш өөредилге эргелеп башкарылгазының күрүне органнарының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң ставкаларының база албан-дужаал шалыңнарының эң кудуку хемчээлдери;

д) өөредилге албан черлеринде өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң, а ол ышкаш күрүне база муниципалитет өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларының янзы-бүрү категорияларының материалдыг хандырылгазының чиигелделери, хевирлери болгаш нормалары;

е) күрүнениң хууда өөредилге чээлизин хамаатыларга тыпсырының болгаш оларның ону төлээриниң чуруму;

ж) педагогика ажылдакчыларынга өөредилге цензизи;

з) тудуг нормалары болгаш чурумнары, санитар нормалары, өөредип база кижизидип турар кижилерниң кадыкшылының камгалалы, өөредилге чорудулгазын болдурар шаа-биле база өөредилге черлерин дерип алырының талазы-биле өөредилге албан черлеринге федералдыг негелделер.

17. Тус эртем-биле албан чериниң хевириниң дугайында чурум нииити чүүлде көрдүнмээн болза, федералдыг чагыргада турар өөредилге албан черлерин дорт сан-хөөжүдер.

18. Өөредилге системазын информация болгаш эртем-методиктиг сүмелер-биле хандырары, федералдыг эрге-хүлээлгелерге дүүштүр курстарның чижеглээн өөредилге программаларын болгаш планнарын база өөренир эртемнерни ажылдап кылыры, өөредилге литератураларын парлап үндүрерин организастаары болгаш өөредилге пособиелерин бүдүрерин организастаары, Россия Федерациязынга чаңгыс аай өөредилге информациязының системазын тургузары.

19. Өөредилге системазынга башкы болгаш эргелеп башкарылга кадрларын белеткээриниң, оларның билиин бедидериниң федералдыг системазын организастаары.

20. Өөредилге талазы-биле федералдыг хоойлужудулганың база күрүнениң өөредилге стандарттарының федералдыг компонентилериниң күүселдезинге контроль.

21. Өөредилге ажылдакчыларынга күрүне шаңналдарын, хүндүлүг аттарны тургузары болгаш тыпсыры.

22. Бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр нормативтиг документилерни парлап үндүрери.

29 ЧҮҮЛ. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областың, автономнуг округтарның өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелери

1. Оларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының өмүнээзинден Россия Федерациязының составында республикаларга хамаарыжыр чүүлдер:

а) өөредилге талазы-биле Россия Федерациязының политиказынга чөрүшпес политиканы тодарадыры болгаш боттандырары;

б) Россия Федерациязының составында республикаларның өөредилге хоойлужудулгазы;

в) өөредилге албан черлерин тургузар, эде организастаар, дүжүрер болгаш акшаландырар чурумнуң онзагай чүүлдерин тодарадыры.

2. Оларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының өмүнээзинден Россия Федерациязының составында республикаларга база оларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының өмүнээзинден крайларга, областарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга хамаарыжыр чүүлдер:

а) өөредилге талазы-биле федералдыг политиканы боттандырары, тус чер бюджединден тускай сорулгалыг акшаландырыышкынны үндүрүп берип тургаш, кол, бүгү-нииити өөредилгеге өөренип кирериниң база ону албан болдурарының күрүне магадылалдарын сан-хөө талазы-биле деткиири;

б) өөредилге талазы-биле эрге актыларын хүлээп алыры;

в) өске чурттарның программаларын киириштирбишаан, национал, тус девискээрниң социал-экономиктиг, экологтуг, культура, демографтыг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, республикаларның база тус-тус девискээрлерниң өөредилгезин хөгжүдериниң программаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырары;

г) өөредилге эргелеп башкарар күрүне органнарын болгаш оларның удуртулгазын тургузар, ук органнарның удуртукчуларын томуйлаар (өөредилгени эргелеп башкарар талазы-биле федералдыг органнар-биле дугуржуп тургаш);

д) чогуур чагыртылганың өөредилге албан черлерин тургузар, эде организастаар болгаш дүжүрер, өөредилге албан черлерин лицензилээр;

е) күрүнениң өөредилге стандарттарының национал-девискээр компонентилерин тургузар;

ж) республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областарның, автономнуг округтарның бюджеттериниң өөредилгеге ажыглаттынар чарыгдалдарын, өөредилге хөгжүдериниң чогуур фондуларын тургузар;

з) өөредилгеге ажыглаар сорулга-биле тус чериниң үндүрүглерин, чыылдаларын тургузар;

и) республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областарның, автономнуг округтарның өөредилгени акшаландырар нормативтерин доктаадып тургузар;

к) оларның материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле өөредилгени эргелеп башкарарының тус чер органнарын база өөредилге албан черлерин акшаландырарын болгаш оларга өскээртен ачы-дуза чедирерин организастаар;

л) федералдыг негелделерге немештир өөредилге албан черлеринге тудуг нормаларын болгаш чурумнарын, санитар нормаларын, өөренип, кижизиттирип турар кижилерниң кадыкшылының камгалалын, өөредилге чорудулгазының болгаш өөренир черлериниң дериг-херекселдер-биле хандырылгазын тургузар;

м) федералдыг негелделерге немештир өөренип, кижизиттирип турарларга, а ол ышкаш өөредилге албан черлериниң педагогика ажылдакчыларынга чиигелделерин, материалдыг хандырылганың хевирлерин болгаш нормаларын тургузары;

н) өөредилге албан черлериниң информастыг хандырылгазы, өөредилге литературазын парлап үндүрерин организастаары, бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр курстарның, өөренир эртемнерниң чижек планнарын болгаш программаларын ажылдап кылыры;

о) педагогика кадрларын белеткээри, катап белеткээри, билиг-мергежилин бедидерин организастаары;

п) өөредилге талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазын сагаан турарын хандырары болгаш күрүнениң өөредилге стандарттарының күүселдезин контрольдаары;

р) бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр нормативтиг документилерни парлап үндүрери.

30 ЧҮҮЛ. Өөредилге талазы-биле күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарының чуруму

1. Россия Федерациязының болгаш ооң кезектериниң өөредилге талазы-биле күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының бо Хоойлунуң 28 болгаш 29 чүүлдеринде айыттынган эрге-хүлээлгелерин бүрүн сагыттынар ужурлуг болгаш ону чүгле хоойлу ёзугаар өскертип болур.

2. Россия Федерациязының дээди органнарының — эрге-чагырганың хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларының органнарының өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Россия Федерациязының Чазааның ажыл-чорудулгазын таарыштырып турар хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр.

3. Күрүне эргелеп башкарылгазының федералдыг (төп) органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын Россия Федерациязының Дээди Соведи-биле дугурушканын ёзугаар Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

4. Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларының дээди органнарының, а ол ышкаш эргелеп башкарылганың республика органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын ол республикаларның хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

5. Крайларга, областарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарының аразында өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин тускайлап аңгылаарын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болгаш төлээлекчи эрге-чагырганың чогуур органының шиитпирлери-биле таарыштырар. Эргелеп башкарылга органнарының аразынга өөредилге талазы-биле эрге-хүлээлгелерин таарыштыр хуваарын чогуур административ чери боттандырар.

6. Өөредилге эргелеп башкарарының федералдыг (төп) болгаш ведомство күрүне органнары бо Хоойлуда көрдүнгени-биле крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның база өөредилге эргелеп башкарарының тус чер органнарының эрге-хүлээлгелеринге хамаарыштырган айтырыгларны, күрүне болгаш нииитилелдиң айыыл чок чоруун хандырар, чоннуң кадыкшылдың болгаш санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун камгалаар, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, боттарынга чугаалажып көөрү-биле хүлээп алыр эрге чок.

7. Өөредилгени удуртуп башкарар федералдыг (төп) күрүне органнары Россия Федерациязының девискээринде турар кандыг-даа өөредилге албан черлерин болгаш өөредилге эргелеп башкарар кандыг-даа органны хайгаарал чуруму-биле инспекциялаар эргелиг, а ол ышкаш бодунуң ындыг эргезин өөредилге эргелеп башкарар өске күрүне органынга дамчыдып берип болур.

31 ЧҮҮЛ. Өөредилге талазы-биле тус чериниң бот-эргелел органнарының эрге-хүлээлгелери

1. Тус чер бот-эргелелиниң органнары бо Хоойлуда доктааткан хамаатыларның кол нииити билигни албан чедип алыр эргезин боттандырары дээш харыысалгалыг.

2. Тус чер бот-эргелелиниң органнарының өөредилге талазы-биле онзагай эрге-хүлээлгелеринге дараазында чүүлдер хамаарыжыр;

а) өөредилге талазы-биле күрүне политиказын боттандырар сорулга-биле өөредилгени эргелеп башкарып турар тус чер (муниципалитет) органнарының болгаш өөредилге албан черлериниң ажылын планнаар, организастаар, таарыштыр тургузар болгаш оларның ажыл-чорудулгазын контрольдаар;

б) өөредилгени хөгжүдеринге көрдүнген тус чер бюджедин, фондузун тургузар, өөредилгени акшаландырарының тус чер нормативтерин ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

в) нииити эртем-билиг бээр албан черлерин шилип алыр арганы ол девискээрде чурттап турар хамаатыларга бээри;

г) өөредилге системазынга өнчү харылзааларын бодунга берген эргелерден болгаш бүрүн эргелеринден эмин эрттире бербезин таарыштырары;

д) муниципалитет өөредилге черлерин тургузуп, эде организастап база оларны дүжүрери, бодунга хамаарыжып турар девискээрге эртем-билиг бээр албан черлерин бүрүткээри;

е) өөредилгени эргелеп башкарар тус чер органнарын болгаш чок-ла болза бот-башкартынып турар школа округтарын тургузуп база дүжүрери, оларның структуразын болгаш бүрүн эргелерин тодарадыры, өөредилгени эргелеп башкарар тус чер органнарының удуртукчуларын томуйлаары;

ж) эртем-билиг бээр албан черлериниң хевириниң дугайында Чаңгыс аай дүрүмде өске чүүл көрдүнмээн болза, эртем-билиг бээр муниципалитет албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаары болгаш бот-башкарылганың тус чер органының шиитпири-биле оларны томуйлаары;

з) эртем-билиг бээр муниципалитет албан черлериниң бажыңнарын болгаш дериглелерин тудары, оларга хамаарыжыр девискээрлерни чаагайжыды тудары;

и) бажыңнарны, албан кылыр черлерин болгаш өнчүнүң өске-даа объектилерин эртем-билиг бээр албан черлериниң хөлезилеп турарының байдалын хынаары;

к) күрүне болгаш муниципалитет албан черлерин, культура болгаш спорттуң объектилерин өөредилгениң эрге-ажыынга дүүштүр ажыглап турары;

л) бодунуң девискээринде турар эртем-билиг бээр албан черлеринде эртем-билиг бээр ажылды боттандырып чорударының негелделеринге, федерал болгаш тус чер негелделеринге дүгжүп турарының дугайында статистика медээлерин чылдың-на парлап турары;

3. Район болгаш район чагыргазында турар хоорай, район девискээринде турар чурттакчылыг өске черлер аразында өөредилге талазы-биле бүрүн эргелерни кызыгаарлаары, а ол ышкаш хоорай болгаш хоорайда район аразынга эрге-чагырганың төлээлекчилери кирген район ийикпе хоорай органының бадылааны тус чер эргелеп башкарылгазының органнарының аразында дугуржулга ёзугаар ону таарыштырып чорудар.

4. Тус чер чагыргазының болгаш төлээлеттирген эрге-чагырганың тус чер органының аразынга бот-башкарылганың деңнел бүрүзүнге өөредилге талазы-биле бүрүн эргелерни кызыгаарлаарын төлээлеттирген эрге-чагырганың тус чер органы доктаадыр болгаш ооң доктаалы-биле бүрүткээр.

5. Өөредилгени эргелеп башкарар тус чер (муниципал) органнары өөредилгени эргелеп башкарар күрүне органнарының бүрүн эргезинге хамаарышкан айтырыгларны боду көөр эргези чок.

32 ЧҮҮЛ. Өөредилге албан черлериниң бүрүн эргези болгаш харыысалгазы

1. Россия Федерациязының хоойлужудулгазында болгаш эртем-билиг албан черлериниң уставында көрдүнген эртем-билиг бээр чорудулганы, кадрларны шилип алырда болгаш ажылга таарыштыр тургузарда, эртем, сан-хөө болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырып чорударда өөредилге албан чери бот-тускайлаң болур.

2. Өөредилге албан черлериниң бүрүн эргезинге хамаарыжыр чүүлдер:

а) өөредилге чорудулгазының материал-техниктиг хандырылгазы болгаш дериглээзи, бодунуң сан-хөө байдалының хире-шаа-биле боттандырып чорудуп турары күрүне болгаш тус чер норма-чижээнге болгаш негелделеринге дүүштүр орансаваны дерип кылыры;

б) уставта көрдүнген бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудары-биле сан-хөө болгаш материалдыг акша-хөреңги дөстерин немей хаара тудуп, банкыдан чээли алырын ажыглаары;

в) акша-хөреңгиниң кирип база чарыгдаттынып турарының дугайында отчёдун тургузукчуга болгаш хөй-нииитиге чыл санында берип турары;

г) башкы кадрларны болгаш дузалал персоналды шилип, ажылга хүлээп алыры болгаш оларны ажылга таарыштыр тургузары, оларның мергежилиниң деңнели дээш харыысалгалыг болуру;

д) эртем-билиг бээр чорудулганы методика талазы-биле хандырарын организастаары болгаш сайзырангайжыдары;

е) эртем-билиг бээр программаларны болгаш өөредилге планнарын чогаадып тургузары болгаш бадыладыры;

ж) өөредилге курстарының болгаш эртемнерниң ажылчын программазын чогаадып тургузары болгаш бадыладыры;

з) чылдың календарь өөредилге графиктерин тус чер эргелеп башкарылгазының органнары-биле дугуржуп тургаш, чогаадып тургузары болгаш бадыладыры;

и) өөредилге бээр албан чериниң ажыл-чорудулгазын эргелеп башкарар структуразын, штатка турар кижилерниң санын, кылыр ажылдарның хуваалдазын доктаадыры;

к) бодунуң сан-хөө акша-хөреңгизиниң хире-шаа-биле база федерал болгаш тус чер нормативтериниң доктааткан кызыгаарлаашкыннарга дүүштүр шалың төлевириниң ставкаларын болгаш албан-дужаалы дээш төлээр шалың ставкаларың доктаадыры;

л) албан-дужаал дээш төлээр шалыңга немерелерни болгаш немелде төлевирлерни, ажылдакчыларны шаңнаарының чурумун болгаш хемчээлин доктаадыры;

м) Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнгениниң ёзугаар тургузукчу-биле дугуржуп тургаш, өөредилге албан чериниң уставын чогаадып кылыры болгаш хүлээп алыры;

н) өөредилге албан чериниң иштики сагылга-чурумунуң дүрүмнерин болгаш өске-даа бодунга хамаарыжыр саавырларны чогаадып кылыры болгаш хүлээп алыры;

о) өөредилге албан чериниң ол-ла хевириниң дугайында чаңгыс аай Дүрүмде болгаш бо Хоойлуда көрдүнмейн барган таварылгада өөренип турарларның, кижизиттирикчилерниң чөпшээрел берген санының хемчээлинге саның боду тодарадыры;

п) өөредилге албан чериниң уставынга, чөпшээрелге болгаш бүрүткээн дугайында херечилелге дүүштүр өөредилге чорудуун бот-тускайлаң боттандырып чорудары;

р) бодунуң уставынга болгаш бо Хоойлунуң негелделериниң ёзугаар өөренип турарларның өөредилгезин үргүлчү контрольдаарын база үе-үелеп аттестастаарын боттандырып чорудары;

с) федералдыг, республика хоойлужудулгазында болгаш тус чер эргелеп башкарылгазының органнарының доктаалдарында көрдүнген немелде чиигелделерни болгаш материалдыг хандырылганың хевирлерин өөренип, кижизиттирип турарларның чамдык кезээнге чогуур үезинде берип турарын контрольдаары;

т) интернат хевирлиг өөредилге албан черлеринге кижизиттирип турар уругларны нормада көрдүнгенинден кудуу эвес байдалдарга ажаалтежээр кылдыр тургузарын хандырары;

у) нииитиниң чемненилге черлериниң болгаш медицина албан черлериниң салбырларының ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны өөредилге албан черинге тургузары, өөренип, кижизиттирип турарларның база өөредилге албан чериниң ажылдакчыларының кадыкшылын камгалаар база быжыглаар талазы-биле оларның ажылын контрольдаары;

ф) башкылар (педагогтар) организациязының болгаш методиктиг каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазынга идиг бээри;

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

«ОРУЛГАЛЫГ БОЛУРУ БОЛДУНМАС-ТЫР»

Интервью

Тываның ном үндүрер чери... Ооң парлап үндүрүп турары номнарның ном магазиннериниң баартактарынга бо-ла көстүп келирин билир бис. А ынчаарга номнарын номчуп турарывыс ол черниң, ында ажылдап турар кижилериниң рынок экономиказының үези бо хүннерде канчаар, кандыг байдалдыг ажылдап турарын, кандыг-кандыг айтырыглар барыл, азы тургустунуп турарын номчукчуга солун дамчыштыр дыңнадып, чугаалап көрзе диген күзел тургустунуп келген. Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору Николай Шагдыр-оолович КУУЛАР-биле чугаавысты ынчангаш «Тывада ном үндүрүлгезиниң амгы үеде байдалы черле кандыгыл?» деп айтырыгдан эгелээн бис.

— Кижи чүгле аъш-чем-биле амыдыравас деп кижи төрелгетенниң мерген угаанныглары үе-дүптен бээр чугаалап келген дээрзин билир бис. Ном, ында сиңген угаан-бодалдың, чараш-каас чүүлдерниң сөстер-биле ажыттынган дээжи-байлаа кижиге аъш-чемден дудак чок херек чүвелерниң бирээзи ол болгай. Ынчалза-даа бистиң бо берге, аай-бажы ортала билдинмес, тодаргай эвес үевисте, сеткилдиң эртинези болур номну кижилерге чедирип, ону четчири-биле үндүрери нарын, ажып эртери берге шаптараазыннарлыг ажыл-үүле болуп турар. Чарыгдалдарывыс аажок өскен, көрүп көрээлиңер даан, чүгле номну парлап турар саазынывыстың өртээ безин эрткен чылда турганынга бодаарга, 50 хире катап өскен болгай. Ооң кадында бистиң республикада бүзүрелдиг, хөй хемчээлдиг чагыг киириптер хире полиграфия баазазы чок. Кызылда типографиявыстың дериг-херексели эргижирээн, артык кезектер тывылбастаан. Ынчангаш ном үндүрүлгезиниң хемчээли-даа, шынары-даа чылдан чылче кудулап орар. Ам чаңгыс идегел — чаа типография тудуун дүрген доозуп, ажыглалга киирери. Ынчалза-даа амгы байдалдан алырга, ол чоокку 2-3 чылдың айтырыы деп бодум хуумда бодап чоруур мен.

Ниитизи-биле чугаалаар болза, эрткен 2 чылда ном үндүрүлгези элээн кызырылган. 1989 чылда — 53, 1990 чылда 52 санныг ном үндүрген болзувусса. 1991 чылда чүгле 41 ном үндүрдүвүс, а бо чылын 48 номну үндүрери көрдүнген. ам дээрезинде улуг саадаашкыннар мүн-не чок. Келир чылын 47 номну үндүрерин планнап алдывыс.

— Бо чылын чырыкче үндүрер номнарның саны, че харын, ынча-дыр. үстүнде ададыңар. бөгүндеги байдал-биле алыр болза, улуг саадаашкыннар чок-тур, ынчаарга кандыг, чүү деп номнар чырыкче үне бергенил азы парлаттынып турарыл дээрзин номчукчулар сонуургаар боорлар.

— Ажыл хөй. Ону бүдүрүп, кылып турар коллективте шупту дуржулгалыг улус ажылдап турар деп чүвени манаа демдеглеп каайн. Сарыг-оол Кууларның «Бодалдарым боодалдары», Эдуард Мижиттиң «Бузундулар» деп ат-биле шүлүк номнары чырыкче үнген. Бистиң санап турарывыс-биле, солун номнар бар. Чижээ, К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хемниң» 4-кү, Алдын тому парлаттына берген. Ооң ынай Клара Сагдының «Кыстың оруу» деп ат-биле шиилер чыындызы чырыкче үнген. Ону номчукчулар билир боор. Иргит Самбууның «Тыва оюннар» деп ному номчукчуларның дилээ-биле немелделиг, эдилгелерлиг катап парлаттынар. Монгуш Кенин-Лопсанның чыып тургусканы «Тыва хамнарның алгыжы» деп эгелиг ному база парлаттынар. Аныяк авторларны база деткип турар бис.

Бо чылын үндүрер ужурлуг чамдык өөредилге номнары арай саадап тур, ынчалзажок чыл төнчүзүнге чедир үе кандыг-даа болза бар, болу бээр боор деп идегеп турар бис. Элээн нарың боор тургустунуп келир айтырыгларывыстың бирээзи ол. Чүге дизе өөредилге номнарын республика девискээринден дашкаар — Уфа, Смоленск, Иркутск дээн хоорайларда парлап үндүрүп турар. Мындыг байдалда чарыгдал чугаажок улуг, чүгле ол аразынга харылзажырын безин ап көрүңер даан, саазын өртээ дээш, ажыл-херек-ле хөй болгай.

— Бөгүнде черле ниитизи-биле кайы-даа черде ышкаш база-ла сан-хөө, акшаландырышкын айтырыынга кээп үзүп турары билдингир-дир. Чогум черле амгы үеде ол канчаар шиитпирлеттинип турарыл, кандыг аргалар барыл, күрүнеден кандыг дуза ап турар силер?

— Бистиң тыва чон ышкаш, эвээш санныг чонга ном үндүрүп турар бичии ном үндүрер черниң ажылы черле белен орулгалыг болуп шылавас. Ол хамаанчок, улуг, чүс-чүс, миллион тиражтыг номнар үндүргеш, моон мурнунда хөй миллион орулгалыг турган төп ном үндүрер черлер безин бергедежип, ажыл планын ам кызырып турарын манаа база демдеглеп болур. Эге класстарга чаңгыс өңнүг өөредилге номун үндүрерге безин ооң бот-үнези чартык миллион рубль чоокшулай бээр-дир. Ынчангаш доорадан дузаламчы чокка бистиң чурттаарывыс шуут-ла болдунмас, берге. Чүге дээрге бистер өөредилге номнары, уруглар чечен чогаалы, эртем-непрелдиг номнар дээн ышкаш, чонга чугула херек номнарны колдай үндүрүп турар-дыр бис. Ындыг номнар-биле акша ажылдап алыры белен болдунмас. Бо чылын бистиң байдалывысты өөренип көргеш, тыва дылда үндүрген номнарывыстың чарыгдалын дуй каары-биле хөй миллион түңнүг дузаламчы (дотация) акшазын Россияның Чазаа берген чүве. Ооң ачызында база 1991 чылда саазын, өске-даа материалдар курлавырын тургузуп алганывыстың түңнелинде, ном үндүрүлгезин көрдүнгенинден кудулатпайн келдивис. Ол ышкаш иштики курлавырларывысты база санап, өөренип көрүп, чарыгдалдарны эвээжедириниң болдунар-ла аргаларын алдывыс. Номнарны чагыг ёзугаар (авторларның азы ол номнарны херегээш чагыткан организацияларның күсели-биле) үндүрери, артык ажылдакчыларны кызырары, орус дыл кырынга орулга берип турар «Анжелика» ышкаш ийи-бир номнарны үндүрери, рынок өртээ-биле садары дээн чижектиг хемчеглерни ап келдивис. Ам келир чылын база-ла дузаламчы алырынга идегеп, тургузуп алган тематиктиг планывыстың чижеглеп санаан (чарыгдалдар , ай санында өзүп турар болганда, ону тодаргай санаары берге) чарыгдалдарын Россияның, Тываның информация болгаш парлалга министерстволарынче Чазактың сан-хөө органнарынче киирип, түңнели чүү болурун манап турар бис. Тыва номнарның өртээ бо чылын өске черлерниң номнарынга көөрде, элээн чиик болганын кичээнгейлиг номчукчу эскерген боор. А келир чылын кандыг болуру кандыг дузаламчы алырывыстан дорт хамааржыр. Ол ышкаш бистиң доктааткан өртээвистиң кырынга ном садыглаар «Тыва ном» деп акционерлиг ниитилел 80 хуу чедир немелде өртектерни салып турарын (ол өске черлерде доктааткан немелде хуудан бедик) айытса чогуур. Чижеглээрге, 7 акша өртектиг номувусту 12 акшага садып турар боор-дур. Ындыг болурга садып алыкчыларга аар, ынчангаш ол хууну эвээжедир айтырыгны тургузуп, ону Тыва Республиканың Информация болгаш парлалга министерствозунуң киржилгези-биле көөрүн чедип аар бодап турар бис. Номнарны боттарывыс садар болзувусса, өртээ элээн чиик болур ийик, ынчалза-даа ам дээрезинде садыг организастаптар хире күчү-шыдалывыс, бажың-балгадывыс чок улус-тур бис. Бистиң бажыңывыстың бирги каъдын бүрүнү-биле Тыва Республиканың прокуратуразы хөлезилеп турар. Ол каътты дедир эгидип, ээлеп алзывысса, ажылдакчыларывыстың-даа байдалын экижидер, садыг-даа организастаптар аргалыг апаар ийик бис. Бо айтырыгга Тываның Чазаа биске дузалап, республика прокуратуразынга өске ажылдаар бажың тып бээр болза, кончуг-ла чогумчалыг боор ийик.

— Күрүне бүдүрүлгелерин хуужудуп турар болгай, чамдык черлерде ном үндүрер черлер тускайланып, акционерлиг ниитилелдер кылдыр эде тургустунуп турарының медээлери бар. Бо талазы-биле бодалыңар чүл, чүнү чугаалап болур силер, Николай Шагдыр-оолович?

— Ийе, бо айтырыг база-ла тургустунуп келген. Россияның элээн хөй, моон мурнунда Росинформпарлалгага дорт чагыртып турган ном үндүрер черлери, ийе, харын, ам тускайланып, акционерлиг ниитилелдер кылдыр эде тургустунуп турар. Тываның байдалынга дүүштүр бистиң министерствонуң системазында чүгле «Тыва ном» деп мөөңнеп садар акционерлиг ниитилел бар-дыр. Айтырыгны бистиң байдалдарывыска хандыр өөренип көрбес болза, нарын байдалга чедирип болур. Тускайланы бээр болза, күрүнеден дузаламчы бербейн барза канчаарыл, чижеглээрге, өөредилге номнарын, уругларга чечен чогаалды канчаар үндүрерил, азы чүс-чүс акша өртек-биле садып эгелезивиссе, улус алыр бе? Айтырыглар-ла хөй. Чүгле Тыва иштинге өй, кызыы ном рыногу бистиң амыдыраар аргавысты бергедеди бербес бе? Полиграфия, садыг черлери-биле бир дем кады ажылдап болурунуң аргалары бар бе? Мындыг янзылыг айтырыглар көвүдей бээр. Чогум хуужудулга кылыры албан апаар чүве болза, коллективте ном үндүрер черни садып ап болур аргалар бар деп бодай-дыр мен, ынчалза-даа ынчан социал ужурлуг дузалыг литература үндүрерин канчап чедип алырыл? Өөренип көөр ужурлуг айтырыг-дыр. Далажып-ла болбас. Ном үндүрүлгези тыва культураның чарылбас, чугула кезээ дээрзин утпайн, ону чогумчалыг шиитпирлээр апаар.

— Николай Шагдыр-ооловичиниң ол бодалдарынга улажып, коллективтиң ажыл-херээнге эки күзээшкин-биле чугаавысты доостувус.

Вера КУУЛАР чугаалашкан.

АНЫЯК ДИИҢЧИЛЕРГЕ СҮМЕ

Хендерге аң-мең-биле элбек тайга-таңдыларның чурту. Аң кайдал, аңчы ында дижири дег ат-алдарлыг аңчылар Хендергеде хөй. Оларның бирээзи хоочун аңчы, солуннуң доктаамал бижикчизи Сүге-Маадыр Донгакович Сотпаның ээлчеглиг аңныыр сезону эгелээриниң бүдүүзүнде аныяк дииңчилерге сүмелерин таныштырдывыс. Тайга-сыннар бажын хар шуглап, үнелиг кештиг аңнарның дүгү четчи берген. Аңныыр-тывыыш ажылынга сонуургалдыглар, аныяк-даа, хоочун-даа аңчылар чымчак алдынны тывары-биле тайга-сында бо хүннерде чеде берген оран-таңдызынга чалбарып, саңын салып эгелей берген.

Аңчыларның аразында эгелеп чоруур аныяк аңчылар болгаш шөлээзин аңнап, дииңнеп эрттирер дээн сонуургалдыглар хөй. Оларның хөй кезии дииңни канчаар аңнаарын орта билбес болгулаар. Ынчангаш оларга бодумнуң арга-дуржулгамдан каш сүмени киирер бодал-биле бижидим. Дииң үнелиг кештиг аңнарның бирээзи. Ону өлүрүп тып алыры анаа-ла амыр чүве эвес. Боду бичии, саны хөй-даа болза, хире-шаа-биле кажар, оъттаар одарлыг, чемнээр черлерлиг, хонар уялыг, удуур, чыдар үе-шактыг амытан. Ооң кол чеми тоорук, чочагай, мөөгү, кат аймаа болур.

Дииңни аңнаарда баштай кайда чемиш барыл, кайда олар хөйүл дээрзин билип алыры чугула. Чамдык чылдарда күзүн, дииңнээр мурнунда дииң элбек турган черге чеде бээрге, дииң куруг-даа болур. Ол дээрге дииң чемиш дилеп, өске черже көшкени ол. Чамдыкта дииңнеп эгелеп турда, чемиштиг черге дииң чок турган, сөөлүнде орта чыглы берип база болур. Күзүн чылыгда дииң уязындан дыка эрте үнер. Ол дораан-на чемневишаан, кыр кырынче ыяап үнер, аңаа эртенги хүнге дөгеленмишаан, чемнээр. Ынчан ыяшта саспайтыр олуруп алган, кудуруун оргазында салыпкан, караа дозуранайндыр чемнеп олурда кедеп келгеш көөрге, чаражын чүү дээр ону, кижиниң адар безин хөңнү чок апаар, ам канчаар, келген херээ ол кижи, боолаар апаар.

Дииңни бажынче боолаар дизинзе ыяап-ла кыдыындан кедеп келгеш, азы улуг бодун ыяш дуглап турар, чүгле бажы көстүп турар кылып алгаш боолаарынга эки, оон башка тараа октуг дүүрге-биле көстүп олурда боолаарга, октар бүгү бодунга дээп, кешти үреп кааптар. Удур олурган дииңни дүүрге хамаанчок, тозовка-биле безин боолаарга, ок бүгү бодунга дээптер, кеш үрелир.

Дииң кижи көргенде, бичии-ле дааш дыңнаанда, ыяш бажынче маңнап үне бергеш, бичии-ле борбак көк чүве кылдыр хоруй бээр, ону бажынче адып алыры берге.

Дииңчи эртен кыр кырын, дүъште хем кыдыы хүннээрек черлерни дииңнезе эки. Ынчан олар аңаа чемнээр. Дүъште кара пөштер дөзү күдүрээге база чемнээр. Ынчан оларны кедеп олурарга, пөштер бажында шимчеп, чемнени бээр ийикпе, азы дүжүп, күдүрээрге чемней бээр. Ынчан ону кедеп келгеш, адып алыр сен. Дииң ында арбын хире болза, чаңгыс черден кедеп тургаш, хүнзедир-даа өлүрүп болур. Мунгаш пөштүг, күдүрээлиг черге дииңнээрде ыттың черле херээ чок, ол хамык дииңни хорудур ээрип кааптар. Кара пөшке дииң көзүлбес. Эвээш дииңни истеп чорааш, адып болур. Дииң кажар болгаш изин база чажырар, ушкан чудук кырлап, оон будуктарын дамчып, ыяштар будуктары кырлап уламнап база чоруй баар, ынчан ону ыяжы үзүк черден дөгээлеп, тургаш тывар. Ис эртпээн болза, дөгээлеп алган ыяштарынны дилеп көөр, ыяшта уя бар болза, ону мерге-биле кагар, коңгул бар болза, ыяшты соктаар. Ынчан дииң бар болза, үне халып кээр. Бүргег хүннерде дииң уязынче хүндүс-ле кире берип болур.

Шала кежээликтей дииң хем иштинге чемнээр, ында ыжык черлерде ооң уялары азы коңгулдары бар болур.

Бүргегде азы кежээликтей дииңнээн кижи уя көрзе мергелээр азы ыяшты шимчедир тепкилээр Бир уяга ийи-даа чыдып болур. Ээлиг уя илдең, бол-борбак болгаш өттүр көрдүнмес. Чамдыкта дииңни адыптарга, балыглангаш, ыяшка ызыртына бээр, ынчан мергелеп тургаш, дүжүрер. Дииңни өлүргеш, дизиг-биле аксындан өттүргеш, караандан үндүргеш, оргазынга дизе азып алыр, дииң 15-тен көвүдей бээрге аартай бээр, ону дииң кедеп олурган черинге сойгаш, балыының ханын ылап таптыг сүвүрүп аштааш, дүктүг талазын даштынче кылдыр аңдаргаш, дизигге дизип астып алыр.

1950 чылдарга чедир Хендерге бажынга дииңни кончуг адар улус хүнде 75 чедир адып турган дижир, ынчан дииңниң чүгле кежи безин дыка аар болур дижир.

Дииңчи кижи кежээ одаанга эки олчалыг келгеш, сарыг шайын хайындырып ижип, чаглыг эъдин дүлүп чип, дииңни союп, ол хүн канчаар дииңнеп хүнзээнин эш-өөрү-биле хөөрежирге, ындыг-даа солун чугаа, хөг чок, артында удууурга безин уйгу шылалаар боор чүве. Черле ынчаш аңнаашкында дииңнээри дег солун чүве чок деп бодаар мен.

Олча-омааңар арбын болзун, чоруунар-ла чогузун ам, дииңчилер!

Сүге-Маадыр СОТПА.
Хендерге.

ГИТЛЕРНИҢ ЧААКТАРЫ

Сонуургактарга

Номчуваавым чүвем номчудум. 1992 чылдың октябрь эгезинде үнген 38-39 дугаарларлыг «Аргументы и факты» дээр солунга Гитлерниң Москвага четкен дугайында бир дыңнадыгны парлаан. Допчу утказы мындыг. «Гитлерниң мөчү-сөөгүнүң чажыдын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң архивтери тодаргай тайылбырлаан» деп чүүлдү «Санди таймс» солун парлаан. Адольф Гитлерниң мөчү-сөөктери Күрүнениң айыыл чок чериниң Төп архивинге шыгжаттынып чыткан. Оон бээр 20 чыл эрткен-дир, ынчан Герман Демократтыг Республикага фюрерниң мөчү-сөөгүн хуюктадыр өрттедипкен, оон чүгле арткан чүве — Гитлерниң диштерлиг ийи чаагы.

Бо дээрге дыка будулчак төөгү болур. 1945 чылдың чазынында Гитлерниң мөчү-сөөгүн тып эккелиңер дээш бодунуң хайгыылчыларын Сталин чоруткан чүве-дир, чүге дээрге аштырган фюрерниң өлүг сегин билип алыры аңаа дыка күзенчиг апарган. Сталинниң даалгазы күүсеттинген болгаш Гитлерниң арткан сегин Москвага чедирип эккелгеш, шинчип тодараткаш, бир черге чажырып салган. Оон соонда өлүг сектиң бир-бир черге каш-даа катап чажырып хөмген болгаш Герман Демократтыг Республикага база чажыра-чажыра хөөп турган.

1970 чылда Андропов дарга Гитлерниң мөчү-сөөгүн сөөлгү катап уштуп каскаш, маңдаңнадыр өрттедипкеш, хүл-ыйбазын тарадыр чажыптарын дужааган чүве-дир. Ол дужаалды , ол-ла хевээр күүсеткен, ынчалзажок өлүг сек апарган Гитлерни ылап-ла ол-дур деп эң баштай тодарадырынга чугула барымдаа болган чүвелерни — фюрерниң курзук-курзук диштерлиг ийи чаагын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң архивинче чорудуп берген, ам бо хүннерге чедир Адольф Гитлерниң курзук-курзук диштерлиг ийи чаагы ол черде чытпышаан чыдар.

Монгуш **КЕНИН-ЛОПСАН.**

ХООРАЙДА АҢЧЫГАШТАР

Баштай оларны ийи чыл мурнунда көрген мен. Кызылда туберкулез эмнелгезиниң мурнунда орук кежилдир тулаалыг шыктап, төрелим бажыңынче бар чыткан мен. Тулааның кыдыын дургаар ону кадырар сорулга-биле улуг, шөйбек оңгарлар казып каан, долу суглуг. Хенертен молчурт дээн соонда, сугда мээң уумче бир бичежек шөйбек амытан эштип чоруп олур. Баштай диис деп бодаан мен. Оон топтап көөрүмге, селбегер салчыгаштарлыг, кулаа-даа орта билдинмес, бөзерек аңчыгаш. Норка бе дээрге, ол кудуруун суг кырынче сортайтып алгаш, эштир болгай. А бо амытанның кудуруу суг иштинде —кундус-ла хевирлиг азы ондатра ирги бе? Эштириниң дүргени аажок, ээп суг турда дыка шалыпкын, кудуруунуң-на ачызы турган боор. Мээң чанымче шуут чоокшулап келгеш, сугже шымны берди.

Оон соонда ындыг аңчыгаштарны аңаа бо-ла көөр апарган мен. Дап бажында, хүндүс, кежээ дээш, хүннүң кайы-даа үезинде эштир болдулар. Хары угда үш-даа аңчыгаштың эштип чоруурун көрдүм.

Оларны тулаа чоогунда бажыңнарның чурттакчылары база билир, көрген болду. Улус-даа ол бичии аңчыгаштарны өлүре бээрийне деп иштимде пат-ла чоруп турган мен. Үнелиг кеш бодап, ол кундустарже хол көдүрүп чыткан кижи көрбээн мен (чаңгыс катап бир кижиниң дажап турганындан өске). Ынчалза-даа чамдык шалбаа чоогунда бажың ээлери богун, чугай, будук, дозу артынчылары, шил бузундулары, күзүрүмнү — шуптузун өлче төгер. Оларның ол төккен богундан хоралыг бүдүмелдер ылгалыр болгай. Ында чурттап турар аңчыгаштарга хоралыг-ла болгай.

Оон соонда чазын олар көзүлбейн барганнар. Шалбаа кырын чүгле ногаан балар шыпкан. «Улус бүдүү өлүрүп аппарган чоор бе» деп аажок хомудап бодап турдум. Бир катап шалбаадан балар чулуп ап турган кырган орус кадай-биле ол аңчыгаштар дугайында чугаалажы бердивис. «Өскээр чоруй барганнар боор. Суг баларланы бээрге, аңаа чүү-даа чүве эштиксевейн баар» — диди.

Бо чайны өттүр шалбаага аңчыгаштар көзүлбеди. Ам күс апарган болгай. Чоокта чаа, мырыңай ийи-үш хонук мурнунда база ол шалбаа чаны-биле эртип бар чорумда, суг молчурт диди. Улус даш октапкан чоор бе дээш, долгандыр көрзүнеримге, кижи чогул. Канчап билир, эрги өңнүктерим чадавас дээш, шыгырт туруптум. Элээн болганда шымнып үнүп келзе-ле — аңчыгаш. Бо долгандыр хөй херимнерлиг, огородтарлыг, бажыңнарлыг, машина-техникалыг, кижилерлиг, ыттарлыг, дааш-шимээнниг хоорай ортузунда шалбаага та канчап чедип келген. Азы чер адаа-биле оруктуг турган чоор бе?

Борис ОНДАР.

Чагыдылга–93

СОЛУН – ЁЗУЛУГ ПРОПАГАНДИСТ

«Шын» солун болгаш өске-даа солуннар, журналдарны 50 хар четкиже доктаамал чагыдып номчуп келдим. Ооң-биле чергелештир «Шын» солуннуң 20 ажыг чылдарда, «Сылдысчыгаш» болгаш «Хемчиктиң сылдызы» солуннарының сөөлгү каш чылдарда доктаамал бижикчизи бооп келдим.

Бо хүннерде «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү», «Тувинская правда», «Сылдысчыгаш», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарны чагыткылап алдым. Ам канчаар, бүгү-ле чүвениң өртээ өскен-даа болза, көдээ черлерде чурттап чоруур кижилерге бүзүрелдиг лектор — солун дизе частырыг болбас боор. Ылангыя бистиң Шуй суурда радио ажылдавастаандан бээр үш чыл ажып турар. Бо талазы-биле «Шын» болгаш «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга та чеже бижээн. ам ол талазы-биле чугаа шуут читкен.

Коммунистиг партия турда хурал-суглаалар, лекция, беседалар бо-ла болгулай бээр турду. Оон бөдүүн чон чүнү-даа дыңнап, билип аар турду. Ам чүү-даа шыпшын барган. Электроэнергия чедер черлерде чурттап чоруур кижилер телевизор бар болза, оон мүн-не ужу-кыдыын дыңнап олурар.

Бо хүннерде Шуй суурнуң девискээринде солуннар чагыдылгазы кидин түлүк. Октябрьның эгезинге чедир ниитизи-биле 260 ажыг солуннар чагыттынган. Оон иштинде «Шын» 180 ажыг, «Тываның аныяктары» 110 ажыг чагыттынган. Чагыдылга талазы-биле чон ортузунга тайылбыр ажылын совхозка кадрлар килдизиниң эргелекчизи Кызылбай Демдек, суурда почта салбырының эргелекчизи Серенмаа Тойбу-Хаа, почтачылар Татьяна Анаи, Александра Балчыр оларның эки чорудуп турары-биле оларга хамааржыр коллективтерде, агитквартираларда эң хөй солуннар, журналдар чагыттынган.

Бо эртип турар чылда Тываның кандыг-даа солуннары чонга ажыктыг солун чүүлдерни парлап, баралгадып турар деп демдеглээр мен. Ынчангаш кижи бүрүдези солуннарның өртээ өскен-даа болза, келир чылда ай, кварталдап-даа турга болза, солуннарны чагыдып аларын сүмелеп тур мен. Ылангыя суурдан дашкаар чурттап, ажылдап чоруур малчыннарга бүзүрелдиг пропагандистер солуннар болур.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Екатерина ТАНОВА.

КАРА-БАЙ

Тоожудан эгелер

(Уланчызы. Эгези №№ 162, 164, 167, 197, 199 «Шында»).

Бир-ле хүн Хөл кыдыының чайлагларынга —Алдыы, Үстүү Достактарга, Алангыыштыг, Бестиг-Ажык ынчаар чар тараткан кижи дүндүктүг өг арттырбайн шаап чоруп турган.

— Чайлагларның бүгү чону шупту даарта дораан Улуг-Ажыкка чыглыр! Орта улуг хурал болур! Озал чок чыглыр!—деп, чарлакчы кускуннаар чыгыы алгырып шаап турган.

Даартазында Сүт-Хөл кыдыының чайлагларының эң делгем, хөй-ле аалдар чайлаар чери Улуг-Ажыкка чон чыглып келген. Аныяктарның одаг ажыдып, дүнелерде ойнап-хөглээр улуг шыгының ортузунда кызыл тукту шанчып каан. Ол салгын аайы-биле хөлбенейнип турган. Чыылган чоннуң хөйү-даа кончуг. Аът-хөл-даа эрга ишти долу.

Суму даргазы Самдан кожуундан келген дарга-бошкалар-биле кады бир өгден үнгеш, түк шанчып каан шыкче углай базыпканнар.

— Хөй чон, бээр, бээр! — деп, суму даргазы хол булгап, кыйгырган. Чон ол угже сөктүпкеннер.

Улустуң шимээнин намдаткаш, Самдан кожууң төлээзинге сөс берген. Кожууң төлээзи шала чолдаксымаар, тырың мага-боттуг аныяк кижи чүъктеп чораан сумказын эгинден дүжүргеш, оон бир саазын уштуп алган.

— Эргим эштер! Хөй арат бүгүде!—деп, ол эгелээн. — Фашистиг Германия ССРЭ-же оор ёзу-биле халдааның ам силерде дыңнаваан кижи чок. Кадыг-берге тулчуушкуннар дайын шөлүнде чоруп, Кызыл Шериг маадырлыы-биле тулчуп турар. ТАР-ның бүгү арат чону ССРЭ-ниң маадырлыг Кызыл Шериинге дузалаар дээш бүгү күжүн салып эгелээн. Амдыызында бүгү кожууннарда Кызыл Шеригге аът-биле дузалаар дээш ажыл эгелеп турар. Шеригге аът эң-не херектиг чүве-дир. Силерниң сумуңарда чылгы малдыг улус эндерик болгай. Өске черлерде улус дың кара чаңгыс малын безин маадырлыг Кызыл Шеригге өргүп турар-дыр. Силерниң сумуңуң араттары чоонган деп. Дузалаары албан апаар. Ынчангаш маадырлыг Кызыл Шеригге белекке бээри-биле аъттарыңарны бижидип эгелеңер. Оон ынай менде хөй чугаалаар чүве чок ийин. Дайын үезинде хөй шуугап турбайн ажыл-херекти дораан эгелээр. бо-ла. Багай-согай, кырган-дижен аъттар херек чок. Эки, шырак, чүгүрүк аъттар херек. Кым багай аът бээрил, ол Кызыл Шеригге багай сагыш салып турар кижи деп санаар апаар. Оон-биле чугаа өске болур ужурлуг.

Дарга барык дужааган тооңну чугаалаарга, чамдык шоолуг эвес малдарлыг улус бүдүү сестип эгелээн.

Баазан ирей туруп келген.

— Адырам, ол чогум чүнүң ужун дайылдажы берген улус апарды бо. Чүнү былаажы бергеннери ол чүве ирги? — деп, ол айтырган.

— Че, че, чүнү былаажы бергени биске хамаан бе. Кызыл Шеригге дузалаар деп нам, чазак кыйгы салганда, күүседир апаар. Харын, билбээченнеп орбайн, оон орнунга чеже аът бээр сен, оонну дүрген чугаала! — деп, Баазан ирейже суму даргазы шыңгыы көргеш, чугаалаан.

— Билбээн чүвезин айтырарга чүзү канчап баар боор. Че, харын, айтырып болбас чүве болза, айтырыым дедир чандырып алыйн. дарга—деп, ирей шала кыжырымак чугаалаан.

— Фронтуга каш аът бээр сен, чугаала дидим чоп — деп, суму даргазының үнү элээн шыңгыырай берген.

— Че, харын, хөй аът-хөлдүг эвес мен. улусту көрүп тургаш, болур ыйнаан.

— Чүге улусче көөр чүвел! Бодуң бажың чок бе! Кижи бүрүзү шыдаар шаа-биле дузалаар чүве-дир. Оон ойталап болбас. Талаар!

—Че харын, талаар чүве болза канчаар, ийи чодам ышкаш ийи борбак хөлгемниң бирээзин алыр силер ыйнаан.

— Бис албас. Кызыл Шеригге белекке эки тура-биле берип турарың ол-дур ийин. Оон ынай чүге ийи борбак хөлгем деп турарың ол сенде үш муңар мал бар эвес чүве бе—деп, суму даргазы салдынар хөңнү чок, айтырган.

— Аа, бирээзи дээрге демги багай кадайның көште эленнедип мунар чоржаң чүвези-дир ийин. Чоржаң аът берип болбас деп дарга чугаалады .чоп..

— Че, куюлдуруп орбайн, бээр аъдың бижит, Сен, Досун-оол, бо ашактың бээр малын дораан данзыла — деп, даргалар-биле кады келген сумуда аревэ үүрүнүң даргазы Досун-оолче саазын, карандажын суңган. Досун-оол данзыны тургузуп кирипкен.

—Ам кымыл, дүргеденер! Дайын үезинде таваарлап орар чай чок. Дайынчы ёзу-биле бүгү чүвени чорудар ужурлуг — деп, дарга эшкелээн. Ол чыылган чонда ужурдан эртип, удурланган кижи-даа чок. Кижи бүрүзү-ле малының шаа-биле ийи-бир аъдын аазап-ла турган Досун-оолдуң данзы бижээн саазыны төне бээрге, өске саазынында уламчылай берген.

— Адырам, бо сумунуң эң шырак дээн байы Ынаажык чоп ыыт чок олуруп берди бо. Мону дыңнап көөр-дүр—деп, кожууң төлээзи чугаалаан.

Ынаажык таваар туруп келгеш, олурган улусту одуртур көрген. Оон бир холу-биле дөңгүр бажын сүйбаан. Бир аас чедүрүп кааш база сураг барган Улус бүдүү бижирежип эгелээн.

— Он хире аъттан бээр мен ыйнаан..

— Охай ол-ла болгай. Бай кижи кайын адын сыгар. Демги Чүгүрүк-Кулан баштадыр сүрүп бээр сен ыйнаан — деп, суму даргазы хөөктүрген.

— Чүгүрүк-Кула уруумнуң аъды. Бичиизинден-не өөредип алган, чарышка мунар аъды-ла болгай. Оозун боду билир ыйнаан — дээш, Ынаажык мойнун бир талаже кагаан.

— Ам аът чарыштырып байырлап-сайырлап турар харык чок. Дайын-чаа үезиндир бо. Кызыл Шеригге чүгүрүк аъттар херек. Чоржаң аът-биле шөшпүртүп чорда, ол кырманнар шеригни кыза боолап каапса кым харыылаарыл. Аревэчи Сендай ону билир ыйнаан. А ол боду чоп мында келбээни ол? — дээш, суму даргазы улусту одуруту көрген.

— Ол шынаада улуска бижик өөредип чоруп турар кижи — деп, аревэчилер даргазы Досун-оол Ынаажыктың орнунга харыылап каан.

— Ынчаарга аңаа дамчыдар сен, аъдын дүрген кээп дужаазын — дээш, дарга база-ла улусту одуртур ылавылай берген.

— А бо Бадын-оол, чонаада-ла аас шыппас боду ам чоп аксында суг нактап алган чүве дег, ыыт чок олуруп берди бо? — деп, суму даргазы айтырган.

Кезээде ылчып-баштаан чораан чериңге тө каап чоруур Бадын-оол чырыын безин чырташ кылбайн, чугаалаан:

— Амдыызында хаван чадаг амытан мен ийин.

(Уланчылыг).

Чарлалдар бюрозу

МОТОР ХЕРЕК

Улуг-Хемниң «Эйлиг-Хем» совхозунга «ГАЗ-53» автомашинаның мотору эргежок чугула херек боор турар.

Бо айтырыг талазы-биле 2-19-50 дугаарлыг телефонче долгап азы совхозтуң дирекциязынга боду чедип кээп болур.

ХИН ХЕРЕГЛЕДИМ

Тооргу хини садып алыр мен. Айтырыг бар болза, 3-46-81 дугаарлыг телефонче долганар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Окончательный анализ» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, Башкылар билиин бедидер институттуң коллективи институттуң педагогика болгаш психология кафедразының башкызы

Олег Ондарович
ШАГДЫР-ООЛДУҢ

айыылга таварышкаш, элекке мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илерегейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбан» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазак. «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиклер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; чагаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларның саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 203.